

**Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΓΓΛΟΦΩΝΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ:
Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ**

[*Νέα Εστία*. τόμ.156, τεύχ. 1773, Δεκέμβριος 2004, σσ. 798-850.]

«...Είναι εύλογο να θεωρηθεί ότι η *κοπερνίκεια επανάσταση* του Καντ έχει κατ'ουσίαν επικρατήσει στη φιλοσοφική παράδοση στην οποία ανήκω...και το γεγονός αυτό δε μπορεί να αντιστραφεί... Τούτο δεν σημαίνει ότι η πλήρης διδασκαλία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού είναι εξίσου αποδεκτή... μόνο ότι ορισμένες όψεις αυτής της διδασκαλίας ζουν, ευδοκμούν ή και κυριαρχούν μεταξύ φιλοσόφων του εικοστού αιώνα που γράφουν στα αγγλικά».

P.F.Strawson

«Διεκδικώ τον Καντ ως προπάτορα,
δεν τον αντιμετωπίζω ως Ιερό Κείμενο.»

H. Putnam

1. *Εισαγωγικά: Ο Καντ των αναλυτικών φιλοσόφων*

Είναι γενικά παραδεκτό ότι το έργο του Καντ αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς της ιστορίας της νεότερης φιλοσοφίας. Και δε θα ήταν ίσως υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι η οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας των εξελίξεων της φιλοσοφικής σκέψης μέχρι τις μέρες μας οφείλει να ξεκινά από την επίδραση της κριτικής φιλοσοφίας του Καντ και από τις προσπάθειες αντιμετώπισης των άλυτων προβλημάτων της. Οπωσδήποτε, η διεξοδική μελέτη των κυριότερων ρευμάτων του δέκατου ένατου αιώνα φαίνεται να προϋποθέτει την εξέταση των ποικίλων, σε μεγάλο βαθμό αρνητικών αντιδράσεων στον γερμανικό ιδεαλισμό, και ιδιαίτερα στην εγελιανή σύνθεση που καθίσταται δυνατή χάρη στην καντιανή αφετηρία. Αλλά και η ενασχόληση με τις βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας κατά τον εικοστό αιώνα μπορεί να μας

οδηγήσει στην άμεση ή έμμεση αναφορά στον Καντ, μέσα από την αποτίμηση της πρόσληψης και της περαιτέρω επεξεργασίας των διαφόρων τάσεων του νεοκαντιανισμού¹.

Ωστόσο, όταν μιλάμε για παρουσία του Καντ στη σύγχρονη φιλοσοφία που γράφεται στα αγγλικά, δηλαδή κυρίως τη βρετανική και αμερικανική φιλοσοφία της εποχής μας, ενδιαφερόμαστε για την αφομοίωση και την αξιοποίηση του καντιανού στοχασμού από φιλοσόφους που ανήκουν μεν στην αναλυτική παράδοση, αλλά που δεν δείχνουν να επηρεάζονται άμεσα τόσο από τις γερμανικές και αυστριακές καταβολές της², όσο από τα διδάγματα του αγγλικού εμπειρισμού και του αμερικανικού πραγματισμού. Και ίσως θεωρηθεί ότι, αρχικά τουλάχιστον, αυτοί οι φιλόσοφοι ήταν φυσικό να υιοθετούν στάση μάλλον αδιάφορη, αν όχι και εχθρική, προς το πνεύμα του Καντ. Πράγματι, διαβάζοντας κανείς τον Ράσελ (Russell) και τον Μουρ (Moore), ή πάλι τον Τζέιμς (James) και τον Ντιούη (Dewey) – οι θέσεις των οποίων απομακρύνονται από τις αρχικές συλλήψεις του μετριοπαθέστερου πραγματισμού του Περς (Peirce), θα μπορούσε να κατανοήσει την απορριπτική διάθεση απέναντι σε κάθε μορφής ιδεαλισμό, υπερβατολογικό ή μη, και απέναντι σε κάθε «απριοριστική», ρασιοναλιστική γνωσιολογία³. Δε θα δυσκολευόταν ενδεχομένως να πιστέψει ότι η επίδραση του Καντ στο χώρο της αναλυτικής φιλοσοφίας ήταν κυρίως αρνητική, στο μέτρο που ο κατ' αρχάς εμπειριστικός και θετικιστικός και, πιο πρόσφατα, φυσιοκρατικός προσανατολισμός της τελευταίας επέβαλλε την αμφισβήτηση της δυνατότητας της ουσιώδους, συνθετικής α

¹ Βλ. για παράδειγμα την ενδιαφέρουσα πρόσφατη μονογραφία του Μάικλ Φρήντμαν (Michael Friedman), *A Parting of the Ways, Carnap, Cassirer and Heidegger*, Open Court, Σικάγο και Λα Σαλ, 2000. Σχετικά με τη σημασία των διαφορετικών ερμηνειών της σκέψης του Καντ, ήδη από την εποχή των πρώτων ιδεαλιστών επιγόνων του, για τη συγκρότηση της προβληματικής και της λεγόμενης «ηπειρωτικής», γαλλογερμανικής, παράδοσης πρβλ. Simon Critchley, *Continental Philosophy, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2001, σ. 17-31. Οσον αφορά την αντιπαράθεση μεταξύ αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας, βλ. και Στέλιος Βιρβιδάκης «Σχετικά με τα κριτήρια της ταυτοποίησης της αναλυτικής και της ηπειρωτικής φιλοσοφίας», υπό δημοσίευση στο περιοδικό *Νέυσις*.

² Φυσικά, δε μπορεί κανείς να έχει μια σωστή και πλήρη εικόνα των απαρχών της αναλυτικής παράδοσης χωρίς να λάβει υπόψη του και την επίδραση της σκέψης φιλοσόφων όπως ο Μπρεντάνο (Brentano) και ο Φρέγκε (Frege). Πρβλ και Michael Dummett, *Ursprünge der analytischen Philosophie*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη, 1988. Ωστόσο, αξίζει εδώ να αναφερθεί και η μάλλον εχθρική στάση ορισμένων από αυτούς τους φιλοσόφους απέναντι στη γερμανική ιδεαλιστική παράδοση, συμπεριλαμβανομένου του Καντ.

³ Εδώ βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι η πορεία της σκέψης του Ράσελ, δεν επιτρέπει τη σταθερή διαμόρφωση μιας ενιαίας θεώρησης και σε ορισμένες σημεία ο εμπειριστικός χαρακτήρας της μετριάζεται από ρασιοναλιστικές, ή και πλατωνίζουσες γνωσιολογικές τοποθετήσεις, κυρίως όσον αφορά τη σύλληψη των καθόλου όντων.

priori γνώσης την οποία επεδίωκε να κατοχυρώσει ο συγγραφέας των *Προλεγομένων σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*. Από την άλλη πλευρά, δε θα έπρεπε να αγνοήσει το γεγονός ότι η ριζική γλωσσολογική κριτική όλων των μορφών μεταφυσικής από τον Βιτγκενστάϊν, αλλά σε σημαντικό βαθμό και από τους λογικούς θετικιστές του κύκλου της Βιέννης -παρά την εκ μέρους τους παρανόηση καίριων σημείων της βιτγκενσταϊνικής διδασκαλίας- θα ήταν θεμιτό να ερμηνευθεί ως προέκταση της καντιανής επίθεσης στην παραδοσιακή μεταφυσική. Η «γλωσσική στροφή» των αρχών του εικοστού αιώνα θα παρουσιαζόταν έτσι ως διόρθωση, ή καλύτερα, ολοκλήρωση του εγχειρήματος της κριτικής φιλοσοφίας που ξεκίνησε στην Καινιξβέργη του 1770⁴.

Όπως και να έχει το πράγμα, η προοδευτική διεύρυνση της αναλυτικής αντίληψης του φιλοσοφείν οδήγησε σε μια πολύ αμεσότερη, ουσιαστικότερη και γονιμότερη αντιμετώπιση των θέσεων του Καντ. Και χρειάζεται να διερευνηθεί η συνειδητή οικειοποίηση και η προσαρμογή στο αναλυτικό ιδίωμα καντιανών ιδεών, συγκεκριμένων τοποθετήσεων και μεθοδολογικών κατευθύνσεων, αλλά και της γενικότερης θεώρησης που τις εμπνέει. Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρηθεί η ανίχνευση στοιχείων που φανερώνουν μια τέτοια οικειοποίηση, με αναφορά σε ορισμένες σημαντικές περιπτώσεις και σε διαφορετικούς τομείς φιλοσοφικών αναζητήσεων, αλλά με έμφαση στη γνωσιολογία και τη μεταφυσική. Αυτό που θα μας απασχολήσει προπαντός είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του «καντιανισμού» φιλοσόφων όπως ο Πήτερ Στρώσον (Strawson), ο Χίλαρυ Πάτναμ (Putnam), ο Τζόνθαν Ληρ (Lear) και ο Τζων Μακντάουελ (McDowell). Στην ανάλυσή μας θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τις παραλλαγές και τον κοινό πυρήνα της θεματικής τους, τις αναπόφευκτες αποκλίσεις τους από το αρχικό μοντέλο της κριτικής φιλοσοφίας αλλά και τους τρόπους της δημιουργικής του επεξεργασίας. Θα γίνει, νομίζω, φανερό ότι οι περισσότερες από τις εξεταζόμενες προσεγγίσεις δε θα είχαν καταστεί δυνατές χωρίς την επίδραση των κειμένων του Βιτγκενστάϊν, και ειδικότερα μιας ορισμένης καντιανής ανάγνωσης, ή καλύτερα παρανάγνωσης, η οποία υπαγορεύει την ριζική επανερμηνεία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Και στο πεδίο του πρακτικού λόγου οι νέες αντιλήψεις

⁴ Για μια διεξοδική συσχέτιση της καντιανής προβληματικής με τη διαμόρφωση των τοποθετήσεων των αναλυτικών φιλοσόφων, από τον Φρέγκε (Frege) μέχρι και τον Κουάϊν (Quine), βλ. Robert Hanna,

της αυτονομίας εντάσσονται σε ένα πραγματιστικό πλαίσιο που συνεπάγεται την απόρριψη του μεταφυσικού υποβάθρου του αρχικού προτύπου. Πρέπει εδώ να τονιστεί ότι η ποικιλία των συζητούμενων απόψεων δεν επιτρέπει την ενδελεχή μελέτη της εξέλιξής τους, η οποία θα ήταν αναγκαία για να εξηγηθεί η ουσιαστική διαφοροποίησή τους από προγενέστερες και μεταγενέστερες θεωρήσεις των υποστηρικτών τους. Έτσι, είμαστε υποχρεωμένοι να περιοριστούμε στη λιγότερο ή περισσότερο αποσπασματική παρουσίαση και αποτίμησή τους. Τέλος, δεν πρόκειται να επεκταθούμε και στην παράλληλη επισκόπηση πρόσφατων ερμηνειών του έργου του Καντ από άγγλους και αμερικανούς ιστορικούς της φιλοσοφίας με αναλυτική παιδεία. Ωστόσο, θα αναφέρουμε κάποιες από αυτές τις ερμηνείες για να σημειώσουμε την πιθανή συνάφεια και την αμφίδρομη σχέση τους με τις πρωτότυπες φιλοσοφικές τοποθετήσεις στις οποίες θα εστιάσουμε την προσοχή μας.

Η συστηματική πραγμάτευση του θέματός μας μπορεί οπωσδήποτε να διευκολυνθεί από την προκαταρκτική επισήμανση καντιανών στοιχείων που θα δούμε να εμφανίζονται με νέα μορφή σε σύγχρονα κείμενα. Αν δεχθούμε πως η κριτική φιλοσοφία αποσκοπεί κατά κύριο λόγο, αφενός μεν στη διασφάλιση της εγκυρότητας ορισμένων *a priori* γνωστικών ισχυρισμών, αφετέρου δε στην οριοθέτηση της εμβέλειας των γνωστικών μας δυνάμεων, πρέπει να σταθούμε στις επιχειρηματολογικές μεθόδους που θεωρείται πως οδηγούν στην επίτευξη αυτών των στόχων. Έτσι, αντικείμενο της συζήτησής μας θα είναι πριν απ' όλα η χρήση *υπερβατολογικών επιχειρημάτων* που αποβλέπουν στη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικών με τις αναγκαίες *a priori* συνθήκες δυνατότητας της γνώσης, αλλά και της κατανοητής εμπειρίας με την οποία ξεκινά κάθε γνώση⁵. Και θα χρειαστεί παράλληλα να παραπέμψουμε και σε σύγχρονες εκδοχές διαλεκτικής κατάδειξης των αδιεξόδων στα οποία καταλήγουν οι προσπάθειες υπέρβασης των ορίων του ανθρώπινου λόγου. Εφόσον όμως οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας και

Kant and the Foundations of Analytic Philosophy, Clarendon Press, Οξφόρδη, 2001.

⁵ «Ονομάζω υπερβατολογική κάθε γνώση που γενικά δεν ασχολείται τόσο με αντικείμενα, όσο με το δικό μας μονάχα τρόπο γνώσεως αντικειμένων, εφόσον αυτός πρόκειται να είναι *a priori* δυνατός. (A12/B25) - ..Και αν ακόμα κάθε γνώση μας πρωτοαρχίζει με την εμπειρία, αυτό δε σημαίνει ότι και καθεμιά πηγάζει από την εμπειρία...(B1) [Οι παραπομπές στο κείμενο της πρώτης *Κριτικής* γίνονται στις σελίδες της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης της Πρωσικής Ακαδημίας, και οι μεταφράσεις που χρησιμοποιούνται

την καντιανή «κοπερνίκεια στροφή», σύμφωνα με την οποία, δεν συμμορφώνονται οι γνωστικές μας δυνάμεις προς τα αντικείμενα του κόσμου, του εξωτερικού ως προς το νου μας, αλλά τα ίδια τα αντικείμενα προς τις γνωστικές μας δυνάμεις⁶, είναι φυσικό να μας απασχολήσουν και οι κεντρικές θέσεις του ιδιότυπου *υπερβατολογικού ιδεαλισμού* του Καντ, και ειδικότερα η λογική συνοχή και η ενδεχόμενη λειτουργικότητά τους στο πλαίσιο των φιλοσοφικών αναζητήσεων του τέλους του εικοστού αιώνα. Θα εξετάσουμε κάποιες νέες παραλλαγές της ερμηνείας αυτών των θέσεων και των σχέσεών τους με τη γενικότερη υπερβατολογική στρατηγική και με συγκεκριμένους τύπους επιχειρημάτων της κριτικής φιλοσοφίας. Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, θα προσπαθήσουμε να αποτιμήσουμε το σημερινό αντίκρουσμα καίριων αντιλήψεων, όπως η διάκριση μεταξύ φαινομένων και πραγμάτων καθεαυτά, και μεταξύ ανέφικτης υπερβατικής και θεμιτής υπερβατολογικής γνώσης, η ύπαρξη συνθετικών *a priori* αληθειών, και η υποτιθέμενη συμπληρωματικότητα υπερβατολογικού ιδεαλισμού και εμπειρικού ρεαλισμού. Σε κάθε περίπτωση, επιδίωξή μας θα είναι η ανάδειξη του μετασχηματισμού, αλλά και των σταθερών χαρακτηριστικών μιας σειράς θεωρήσεων και επί μέρους εννοιών που είναι αναγνωρίσιμη η καντιανή τους προέλευση. Θα τολμούσαμε μάλιστα να ισχυριστούμε πως ο μετασχηματισμός αυτός μπορεί να μας βοηθήσει να εμβαθύνουμε στην κατανόηση και την κριτική αποτίμηση της σκέψης του ίδιου του Καντ.

είναι –με κάποιες τροποποιήσεις- εκείνες των Α. Γιανναρά, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1977-1978 και Μ. Δημητρακόπουλου, Αθήνα 1999.]

⁶ «Ως τώρα γινόταν δεκτό ότι η όλη γνώση μας πρέπει να ρυθμίζεται προς τα αντικείμενα· αλλά όλες οι προσπάθειες που έγιναν με την προϋπόθεση αυτή, για να βρεθεί κάποιος *a priori* προσδιορισμός των αντικειμένων στηριζόμενος αποκλειστικά σε έννοιες, με τον οποίο θα διευρυνόταν η γνώση μας, πήγαν χαμένες. Γι' αυτό ας δοκιμάσουμε μια φορά να δούμε μήπως έχουμε στα προβλήματα της Μεταφυσικής περισσότερη επιτυχία, αν δεχτούμε υποθετικά ότι τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς τη γνώση μας. Αυτό συμφωνεί ήδη καλύτερα με την επιθυμητή δυνατότητα μιας *a priori* γνώσεως των αντικειμένων, που προσδιορίζει κάτι ως προς αυτά, προτού μας δοθούν τα ίδια. Εδώ συμβαίνει το ίδιο όπως και με τις αρχικές σκέψεις του Κοπέρνικου, που βλέποντας ότι δεν κατέληγε σε αποτέλεσμα ως προς την εξήγηση των ουράνιων κινήσεων με την υπόθεση ότι ολόκληρη η στρατιά των άστρων περιστρέφεται γύρω από το θεατή, δοκίμαζε να δει μήπως θα είχε μεγαλύτερη επιτυχία αν έβαζε το θεατή να περιστρέφεται και αντίθετα τα άστρα να μένουν ακίνητα...» (*Κριτική του καθαρού λόγου*, ΒΧVI)

2. Η περιγραφική μεταφυσική του Πήτερ Στρώσον: Υπερβατολογικά επιχειρήματα χωρίς υπερβατολογικό ιδεαλισμό;

Ο πρώτος σημαντικός άγγλος φιλόσοφος της μεταπολεμικής περιόδου ο οποίος εμπνέεται από τον Καντ είναι αναμφίβολα ο Πήτερ Στρώσον. Η σπουδαιότερη ίσως συμβολή του Στρώσον στη σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία συνίσταται στο φιλόδοξο εγχείρημα της «περιγραφικής μεταφυσικής» που διαφοροποιείται σαφώς από όλες τις παραλλαγές γλωσσικής ανάλυσης της δεκαετίας του '50, και πιο συγκεκριμένα, από την κυρίαρχη στην Οξφόρδη, και εχθρική προς κάθε μορφή μεταφυσικής, «φιλοσοφία της κοινής γλώσσας», με επιφανέστερους εκπροσώπους τους Γκίλμπερτ Ράιλ (Ryle) και Τζων Ωστιν (Austin)⁷.

Σύμφωνα με την προγραμματική τοποθέτηση του Στρώσον, στο έργο του *Individuals* [Ατομικά Οντα] που εκδόθηκε το 1959, είναι απόλυτα θεμιτή η ενασχόληση με τη μεταφυσική, νοούμενη ως διερεύνηση και περιγραφή της πραγματικής δομής της σκέψης μας για τον κόσμο, του «άχρονου, αναλλοίωτου πυρήνα» του κοινού εννοιολογικού μας σχήματος. Αυτή η αντίληψη που εκφράζεται από τη φιλοσοφική στρατηγική του Αριστοτέλη αλλά και του Καντ, μπορεί να αντιπαρατεθεί στην «αναθεωρητική» μεταφυσική, η οποία αποβλέπει στην αναζήτηση μιάς «καλύτερης δομής», μιάς ορθότερης συγκρότησης του τρόπου που συλλαμβάνουμε την πραγματικότητα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα του δεύτερου, προβληματικού είδους μεταφυσικής παρέχουν οι προσεγγίσεις των Ντεκάρτ, Λάϊμπνιτς και Μπάρκλεϋ⁸.

Ο Στρώσον ξεκινά από το γεγονός της ανθρώπινης επικοινωνίας που αφορά αντικείμενα ανεξάρτητα από το υποκείμενο, για να μελετήσει τις αναγκαίες συνθήκες της δυνατότητάς της. Η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του καταλήγει σε μια σειρά από

⁷ Η συζήτηση που ακολουθεί στηρίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της στη συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης των θέσεων του Στρώσον, στο δοκίμιό μου, «Η περιγραφική μεταφυσική του Π.Φ.Στρώσον», (εισαγωγή του επιμελητή), στο Πήτερ Φρέντερικ Στρώσον, *Σκεπτικισμός και Φυσιοκρατία: Ορισμένες Ποικιλίες*, μτφρ. Ευγενίας Μυλωνάκη, Εκκρεμές, Αθήνα, 2003, σ. 9-39. Σε αρκετά σημεία, αναπαράγει, με κάποιες τροποποιήσεις και προσθήκες, εκτενή αποσπάσματα αυτής της παρουσίασης.

⁸ Βλ. *Individuals, An Essay in Descriptive Metaphysics*, Methuen, Λονδίνο, 1959, σ. 9-11. Υπάρχει ελληνική μετάφραση του τρίτου κεφαλαίου του βιβλίου, («Πρόσωπα»), με εξαιρετική εισαγωγή και διεξοδικά ερμηνευτικά σχόλια, από τον Πανταζή Τσελεμάνη, στο Κ.Βουδούρης (επιμ.), *Μεταφυσική*, Αθήνα, 1980, σ. 485-577.

ισχυρισμούς σχετικά με αυτές τις αναγκαίες συνθήκες: η ταυτοποίηση και επαναταυτοποίηση⁹ επί μέρους διακριτών οντοτήτων είναι δυνατές μόνον εάν αυτές οι οντότητες ενταχθούν σε ένα ενιαίο πλέγμα χωροχρονικών, ή οιονεί χωροχρονικών σχέσεων· και η συγκρότηση ενός τέτοιου πλέγματος σχέσεων είναι δυνατή μόνον μεταξύ επαρκώς παραμόνιμων υλικών σωμάτων τα οποία μπορεί να εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμη κι όταν δεν καθίστανται αντικείμενο παρατήρησης. Επίσης, οδηγείται στο συμπέρασμα πως η απόδοση συνειδητών καταστάσεων ενός υποκειμένου στον εαυτό του είναι δυνατή μόνον εάν το υποκείμενο αυτό μπορεί να θεωρηθεί μέλος μίας ιδιαίτερης λογικής κατηγορίας οντοτήτων οι οποίες ξεχωρίζουν ακριβώς κατά το ότι είναι δυνατόν να τους αποδίδονται ταυτόχρονα και νοητικές και σωματικές ιδιότητες¹⁰. Έτσι, αναδεικνύεται ο βασικός και μη αναγώγιμος χαρακτήρας δύο ειδών επί μέρους όντων, των υλικών αντικειμένων και των προσώπων (νοούμενων ως ενιαίων ψυχοσωματικών οντοτήτων).

Δεν είναι τυχαίο το ότι ο Στρώσον δεν αργεί να στραφεί στην συστηματική μελέτη του Kant και να αφιερώσει ένα από τα σημαντικότερα έργα του, το *The Bounds of Sense*, [*Τα όρια του νοήματος*] του 1966, στην ερμηνεία της *Κριτικής του καθαρού λόγου*¹¹. Ο επιδιωκόμενος στόχος του όλου φιλοσοφικού του προγράμματος και η μεθοδολογία του *Individuals*, θυμίζουν σε αρκετά σημεία την καντιανή προσέγγιση. Η υποστήριξη της υπεροχής της οντολογίας υλικών αντικειμένων και προσώπων ενταγμένων μέσα σε ένα ενιαίο χωροχρονικό πλαίσιο, απέναντι σε κάθε οντολογία συμβάντων, διαδικασιών ή καταστάσεων, δεν ανταποκρίνεται σε κάποια απόλυτη και αφηρημένη, *a priori* νοητική ιεράρχηση, αλλά συναρτάται με γνωσιολογικές προϋποθέσεις της λειτουργίας του αφετηριακού επικοινωνιακού πλαισίου, οι οποίες περιλαμβάνουν την αμοιβαία κατανόηση των ανθρώπινων υποκειμένων και την αναφορά τους σε διακριτές οντότητες. Πρόκειται, θα λέγαμε, για ένα είδος «υπερβατολογικής παραγωγής» τους που βασίζεται

⁹ Ο Πανταζής Τσελεμάνης αποδίδει τους όρους «identification» και «reidentification» περιφραστικά ως «προσδιορισμός» και «επαναπροσδιορισμός ταυτότητας». Βλ. «Πρόσωπα» *ό.π.* και σ. 528-29.

¹⁰ Βλ. «Πρόσωπα», *ό.π.*

¹¹ *The Bounds of Sense*, Methuen, Λονδίνο, 1966.

στην κατάδειξη των *a priori* όρων δυνατότητας της (γλωσσικής) ανθρώπινης επικοινωνίας¹².

Πράγματι, ο Στρώσον μιλά για *υπερβατολογικά επιχειρήματα*¹³, ικανά να αντικρούσουν τις ακραίες υποθέσεις του χιουμιανού και του καρτεσιανού σκεπτικισμού, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι το σκεπτικιστικό πρόβλημα δεν θα μπορούσε να διατυπωθεί αν δεν ήταν δυνατή και η λύσή του, και πως, κατά συνέπεια, ο σκεπτικός κακώς επιμένει να αρνείται κάτι που και ο ίδιος δέχεται σιωπηρά¹⁴. Για πρώτη φορά, ένας από τους φιλοσόφους που εντάσσονται στην αναλυτική παράδοση του εικοστού αιώνα φαίνεται όχι μόνο να αναγνωρίζει ρητά την ιδιαίτερη σημασία της καντιανής σκέψης, αλλά και να προσπαθεί να την αξιοποιήσει ουσιαστικά για να πετύχει τους δικούς του στόχους. Ωστόσο, στο ερμηνευτικό του δοκίμιο *The Bounds of Sense* καθιστά σαφή και την απόστασή του από τον συγγραφέα της *Κριτικής του καθαρού λόγου*: Αν και συμφωνεί με το πρόγραμμα μιας περιγραφικής «μεταφυσικής της εμπειρίας» που παραπέμπει ευθέως στον Καντ και μάλιστα ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την υπερβατολογική επιχειρηματολογική στρατηγική, απορρίπτει εξ ολοκλήρου την κατ'αυτόν σκοτεινή και λογικά ασυνάρτητη διδασκαλία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού¹⁵, προτείνοντας έτσι το «διανοητικό ισοδύναμο μιας χειρουργικής επέμβασης στο μεγαλύτερο έργο ενός μεγάλου φιλοσόφου»¹⁶.

Να πώς συνοψίζεται η ανασυγκρότηση του κεντρικού επιχειρήματος του Καντ, η οποία φαίνεται να αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό και με την συλλογιστική του Στρώσον στο *Individuals*: Πρόκειται για την διερεύνηση των στοιχείων «που είναι απαραίτητα για

¹² Όπως παρατηρεί ο Στρώσον κατά την επεξεργασία των επιχειρημάτων του στο *Individuals*, δεν άργησε να συνειδητοποιήσει ότι έθετε καντιανά ερωτήματα και ακολουθούσε καντιανή μεθοδολογία. Βλ. Bryan Magee, "Conversation with Peter Strawson", στο Bryan Magee, *Modern British Philosophy*, Secker and Warburg, Λονδίνο, 1971, σ. 115-130, 122.

¹³ Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «υπερβατολογικό επιχείρημα» είχε πρωτοχρησιμοποιηθεί από τον Ωστιν, στο άρθρο του «Are There A Priori Concepts?» του 1939 (*Proceedings of the Aristotelian Society*), αναδημοσιευμένο στο J.L. Austin, *Philosophical Papers*, 3^η έκδ., Oxford University Press, Οξφόρδη, 1979, σ. 32-54, 34. Ωστόσο το προβληματικό επιχείρημα που παραθέτει ο Ωστιν για την κατάδειξη της ύπαρξης καθόλου όντων έχει σαφώς μικρότερη συνάφεια με τις καντιανές υπερβατολογικές παραγωγές και αποδείξεις από όσο τα προσεκτικά κατασκευασμένα επιχειρήματα του Στρώσον, και είναι μάλλον ξένο προς την ίδια την ωστινιανή αντίληψη του φιλοσοφείν.

¹⁴ *Individuals*, ό.π. 40. Ο Στρώσον εδώ αναφέρεται σε σκεπτικούς των νεότερων χρόνων και όχι στον αρχαιοελληνικό σκεπτικισμό.

¹⁵ *The Bounds of Sense*, ό.π., σ. 15–44 και *σποράδη*.

¹⁶ Magee, ό.π., σ. 123

να μπορούμε να διαμορφώσουμε την οποιαδήποτε συνεκτική αντίληψη της εμπειρίας»... εφόσον βέβαια αναφερόμαστε «στην εν χρόνω εμπειρία όντων που σκέπτονται και χρησιμοποιούν έννοιες». Προχωρούμε «..από την αναγκαιότητα εννοιοποίησης στον αυτοανακλαστικό (self-reflexive) χαρακτήρα της εμπειρίας – στην αντικειμενικότητα και την δυνατότητα αυτοσυνειδησίας – στην διάκριση μεταξύ αντικειμενικών χρονικών σχέσεων και χρονικών σχέσεων μεταξύ υποκειμενικών εμπειριών –στην ιδέα ενός παραμόνιμου πλαισίου μέσα στο οποίο ισχύουν οι χρονικές σχέσεις - στην ιδέα επαναταυτοποιήσιμων επί μέρους αντικειμένων –σε εκείνη ενός αιτιακού νόμου ή κανονικότητας- σε εκείνη αντικειμένων μέσα στον χώρο που υπόκεινται σε νόμους». Σύμφωνα με την ερμηνεία του Στρώσον, «πρέπει να παρέχεται κάποια βάση στην εμπειρία για κάθε στοιχείο που έχει γίνει ήδη δεκτό ως απαραίτητο για την γενική μας αντίληψη, πρέπει το στοιχείο αυτό να αντανακλά, π.χ. κάποια διάκριση που θα μπορούσε να γίνει μέσα στην πραγματική μας εμπειρία...», και «... η αναγκαιότητα αυτού του στοιχείου θα μπορούσε να αμφισβητηθεί αποτελεσματικά μόνο αν μπορούσε να γίνει κατανοητή κάποια εναλλακτική δυνατότητα»¹⁷. Η κριτική χάραξη, «από τα μέσα», των ορίων των φιλοσοφικών μας φιλοδοξιών μας υποδεικνύει πως δεν μπορούμε να επιδιώξουμε την μεταφυσική γνώση κάποιας υπερβατικής πραγματικότητας –που δεν θα είμαστε τελικά σε θέση να κατανοήσουμε. Είμαστε έτσι υποχρεωμένοι να περιοριστούμε σε μια μεταφυσική της εμπειρίας μας και των γνωστικών μας δυνάμεων. Θα ήταν μάταιο να αναζητούμε την σύλληψη της ευρύτερης έννοιας μιάς δυνατής εμπειρίας εν γένει, τελείως διαφορετικής από την δική μας. Όπως γράφει ο Στρώσον: «Πρέπει σχετικά με αυτό το ζήτημα να αρκεστούμε στο να γνωρίζουμε τους εαυτούς μας. Μας λείπουν οι λέξεις για να πούμε τί θα είμαστε χωρίς αυτούς»¹⁸.

Οι παραπάνω καταληκτικές διαπιστώσεις του *The Bounds of Sense*, μας κάνουν αμέσως να αναρωτηθούμε για την ισχύ και την εμβέλεια των πορισμάτων της στρωσονιανής περιγραφικής μεταφυσικής της εμπειρίας. Δεν είναι διόλου προφανές ότι η μελέτη των γενικών χαρακτηριστικών του εννοιολογικού μας σχήματος παρέχει και κάποια *a priori* γνώση της εξωτερικής ως προς το νου πραγματικότητας στην οποία

¹⁷ *The Bounds of Sense*, ό.π., σ. 271-2.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 273.

θεωρούμε πως παραπέμπουν οι έννοιές μας. Είναι ακόμη αμφίβολο το κατά πόσον τα νοητικά πειράματα στα οποία καταφεύγουμε για να διερευνήσουμε τα όρια της κατανόησής μας μας επιτρέπουν να αποκλείσουμε τη δυνατότητα διαμόρφωσης τελείως διαφορετικών, εναλλακτικών εννοιολογικών σχημάτων που αυτή τη στιγμή δεν μπορεί να συλλάβει η φαντασία μας· εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο θα μπορούσαμε να διασφαλίσουμε την ανίχνευση λογικά αναγκαίων συνθηκών της εμπειρίας μας οι οποίες περιλαμβάνουν ουσιώδη γνωρίσματα του κόσμου που μας φανερώνει αυτή η εμπειρία.

Υποτίθεται πως τα υπερβατολογικά επιχειρήματα που φέρνουν στο φως τέτοιες αναγκαίες συνθήκες καταδεικνύουν και τον μεταφυσικά αναγκαίο χαρακτήρα διαστάσεων της πραγματικότητας, τη γνώση της υφής, ή και της ύπαρξης της οποίας αμφισβητούν οι σκεπτικοί. Όμως, όπως παρατήρησε ο Μπάρνυ Στράουντ σε ένα σημαντικό του άρθρο του 1968, η επιδιωκόμενη επιστημική «γεφύρωση» ανθρώπινου και ανεξάρτητης από το υποκείμενο πραγματικότητας δεν μπορεί να επιτευχθεί, αν στα επιχειρήματα αυτού του είδους δεν συμπεριλάβουμε κάποια επαληθευσιοκρατική προκείμενη· σύμφωνα μ'αυτήν την προκείμενη, πρέπει οπωσδήποτε να δεχόμαστε ότι οι έννοιες και οι πεποιθήσεις μας *μπορούν όντως* να εφαρμόζονται στον κόσμο. Αλλά με αυτήν την ούτως ή άλλως αμφισβητήσιμη παραδοχή το υπόλοιπο επιχείρημα καθίσταται περιττό¹⁹.

Εδώ, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι είναι φυσικό η μεθοδολογία που υιοθετεί ο Στρώσον να μην αποδίδει τα αναμενόμενα αποτελέσματα μετά την αποσύνδεσή της από την καντιανή κοπερνίκεια στροφή και τις γενικότερες φιλοσοφικές θέσεις του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Η κοπερνίκεια στροφή, την οποία απορρίπτει ο Στρώσον μαζί με τη μεταφυσική του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, διδάσκει πως τα πράγματα *καθεαυτά* είναι γνωστικά απροσπέλαστα και κατά συνέπεια τα υπερβατολογικά επιχειρήματα μπορούν τελικά να καταδείξουν την αναγκαία εφαρμοσιμότητα των

¹⁹ Σύμφωνα με την διατύπωση του Stroud, που αναφέρεται ευθέως στα επιχειρήματα του Στρώσον, πρέπει να δεχόμαστε πως “μερικές φορές γνωρίζουμε ότι ικανοποιούνται τα καλύτερα κριτήρια που διαθέτουμε για την επαναταυτοποίηση των επί μέρους όντων”. Βλ. Barry Stroud, «Transcendental Arguments», *The Journal of Philosophy* τομ. 65, 1968, σ. 241-256, 245-246, αναδημοσιευμένο στη συλλογή άρθρων του Stroud, *Understanding Human Knowledge*, Oxford: Oxford University Press, 2000, 9-25. Πρβλ. και τις πιο πρόσφατες τοποθετήσεις του Στρώσον, «The Goal of Transcendental Arguments», «The Synthetic A Priori in Strawson's Kantianism» στο *Understanding Human Knowledge*, σ. 203-223 και 224-245.

κατηγοριών μας στη δομή των *φαινομένων* και μόνο²⁰. Από καντιανή λοιπόν άποψη, ο Στρώσον μάταια επεδίωκε την επίτευξη ρεαλιστικών από υπερβατολογική σκοπιά στόχων.

Η προσεκτική ανάλυση των προκειμένων κάθε κλασικού υπερβατολογικού επιχειρήματος που στον πυρήνα του έχει την μορφή ενός *modus ponens* καθιστά προφανές το πρόβλημα που επισημαίνει ο Στράουντ. Το επιχείρημα θα μπορούσε να περιγραφεί κατά τον απλούστερο δυνατό τρόπο συσχέτισης προκειμένων που αφορούν τις αναγκαίες συνθήκες της εμπειρίας μας και θεωρούμε πως οδηγούν σε κάποιο συμπέρασμα για τον κόσμο στον οποίο αναφέρεται η εμπειρία :

(1) π

(2) π μόνον αν ρ ,

οπότε μπορούμε να συμπεράνουμε,

(3) ρ

Ωστόσο, η προκειμένη (1) αναφέρεται σε κάποια στοιχειώδη, κατανοητή εμπειρία, αλλά η (2) κάνει λόγο για κάποια συγκεκριμένη πεποίθηση, ή νοητική στάση μας, και θα έπρεπε να ερμηνευθεί ακριβέστερα ως:

(2)' π μόνον αν πιστεύουμε (ή δεχόμαστε) ότι ρ ,

οπότε χρειάζεται κατ' αρχάς να συμπεράνουμε,

(2)'' πιστεύουμε (ή δεχόμαστε) ότι ρ ,

προτού καταλήξουμε στο τελικό συμπέρασμα:

(3) ρ (δηλαδή πως η ρ είναι αληθής)²¹.

²⁰ Βέβαια, σύμφωνα με μια ορισμένη ερμηνεία της καντιανής στρατηγικής, στην *Κριτική του καθαρού λόγου* απαντούν και υπερβατολογικά επιχειρήματα τα οποία φιλοδοξούν να αποδείξουν την αναγκαιότητα της απλής και μη περαιτέρω προσδιορίσιμης ύπαρξης *πραγμάτων καθ'εαυτά*, ή καλύτερα, μιας *όψης* της πραγματικότητας *θεωρημένης καθεαυτήν*, δηλαδή ανεξάρτητα από τις επιστημικές λειτουργίες του ανθρώπινου νου – *sub specie aeternitatis* (υπό το πρίσμα της αιωνιότητας). Οπως γράφει ο Καντ, «Παρ'όλα αυτά..θα υπάρχει πάντα η επιφύλαξη ότι αυτά ακριβώς τα αντικείμενα, αν και δεν μπορούμε να τα γνωρίζουμε ως πράγματα καθεαυτά, ωστόσο πρέπει τουλάχιστο να μπορούμε να τα νοούμε. Γιατά αλλιώς θα συναγόταν η άτοπη πρόταση ότι θα υπήρχε φαινόμενο, χωρίς να υπάρχει εδώ και κατιτί που να φαίνεται.» (BXXVII)

Πέρα από προβλήματα που αφορούν το τροπικό *status* αναγκαιότητας της συνεπαγωγής (2), είναι σαφές πως η μετάβαση από την (2)'' στην (3) είναι προβληματική, αν δεν ασπαζόμαστε κάποια ιδεαλιστική η επαληθευσιοκρατική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η αλήθεια δεν μπορεί να υπερβαίνει, ή να είναι τελείως ανεξάρτητη από τις αναγκαίες πεποιθήσεις μας (σχετικά με κάποιες όψεις της πραγματικότητας). Για παράδειγμα, από το ενδεχομένως ασφαλές συμπέρασμα ότι για να κατανοούμε πλήρως την εμπειρία μας (1) είναι απαραίτητο να πιστεύουμε πως ο κόσμος αποτελείται από - σχετικά παραμόνιμα μέσα στο χώρο και το χρόνο - υλικά αντικείμενα (2)'' δε μπορούμε να συμπεράνουμε με βεβαιότητα και ότι η αναγκαία αυτή πεποίθησή μας είναι και αληθής (3), εκτός και αν συνδέσουμε υποχρεωτικά την αλήθεια με την δυνατότητα επαλήθευσης, δηλαδή επιτυχούς εφαρμογής των καλύτερων κριτηρίων που διαθέτουμε για τη διακρίβωσή της.

Ο Στρώσον, στο έργο του *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία* του 1985, δείχνει πρόθυμος να παραδεχθεί την ορθότητα αυτής της κριτικής και δεν προσπαθεί να επιμείνει στους αρχικούς, περισσότερο φιλόδοξους στόχους της επιχειρηματολογικής στρατηγικής του. Επιπλέον, αντίθετα με ορισμένους από τους φιλοσόφους που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, δεν επιθυμεί σε καμιά περίπτωση να προτείνει κάποια επαληθευσιοκρατική, αντιρεαλιστική ή ιδεαλιστική λύση, όσο «μετριοπαθής» και αν φαίνεται²². Έτσι,

²¹ Εδώ ακολουθώ σε γενικές γραμμές την ανασυγκρότηση της μορφής των υπερβατολογικών επιχειρημάτων από τον Αντριαν Μουρ στο άρθρο του, A.W. Moore «Conative Transcendental Arguments», που περιλαμβάνεται στο Robert Stern (επιμ.) *Transcendental Arguments, Problems and Prospects*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2000, σ. 271-292, 271. Η συλλογή άρθρων που έχει επιμεληθεί ο Στερν παρέχει μια ποικιλία πρόσφατων αναλύσεων της υπερβατολογικής επιχειρηματολογίας..

²² Βλ. P.F. Strawson, *Scepticism and Naturalism: Some Varieties*, Methuen, Λονδίνο, 1985 [Πρόκειται για τις διαλέξεις Woodbridge του 1983 - ελλ. μτφρ. *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία, ό.π.*] Σε ένα άλλο κείμενό του, ο Στρώσον αναγνωρίζει τη σημασία μιάς «μετριοπαθούς επαληθευσιοκρατίας» που δεν μας επιτρέπει να δεχόμαστε κάποια έννοια ή κάποια δηλωτική πρόταση χωρίς να την υποβάλουμε στον έλεγχο μιας εμπειριστικής κριτικής με αναφορά στον προσδιορισμό συνθηκών χρήσης της. Τονίζει όμως ταυτόχρονα την «αναπόδραστη δέσμευσή» μας και σε κάποια αντίληψη συνθηκών αληθείας που υπερβαίνουν την επαλήθευση και κακώς τίθενται σε αμφισβήτηση από ορισμένους αντιρεαλιστές. Βλ. P.F. Strawson, «Scruton and Wright on Anti-Realism etc. », *Proceedings of the Aristotelian Society*, τόμ. 77, 1976, σ. 15-21. Πρβλ και την απάντηση του Crispin Wright, «Strawson on Anti-Realism», *Synthese*, τόμ. 40, 1979, σ. 283-299. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στη συνέχεια θα μιλάμε για επαληθευσιοκρατία και γενικότερα για αντιρεαλισμό ως θέσεις στενά συγγενείς με τον παραδοσιακό ιδεαλισμό, σύμφωνα με την θεώρηση του Μάικλ Ντάμετ, ο οποίος επιχειρεί να περιγράψει τη διαμάχη ρεαλισμού – αντιρεαλισμού σε συνάρτηση με την έννοια της αλήθειας. Ο ρεαλισμός όσον αφορά κάποια κατηγορία δηλωτικών προτάσεων (πχ. των

ομολογεί πως τα υπερβατολογικά του επιχειρήματα δεν αποδεικνύουν την προφανή αναγκαιότητα της εφαρμογής των κατηγοριών μας σε κάποια πραγματικότητα ανεξάρτητη από τον νου – και κατά συνέπεια και τον εσφαλμένο, ασυνάρτητο, ή και ανόητο χαρακτήρα των σκεπτικιστικών αμφιβολιών. Εξακολουθεί όμως να πιστεύει πως η αξία τους δεν πρέπει να υποτιμηθεί εφόσον φέρνουν στο φως αναγκαίες, εσωτερικές διασυνδέσεις των κεντρικών εννοιών μας²³. Και κατά τον Στρώσον, η σκεπτικιστική πρόκληση όσον αφορά την ύπαρξη υλικών σωμάτων, ή την ασφάλεια της επαγωγικής σκέψης, στηρίζεται σε ενδεχόμενα τα οποία δεν απειλούν στην πράξη την φυσική αποδοχή του εννοιολογικού μας σχήματος και ως εκ τούτου παραμένει στην ουσία *ανενεργή (idle)*²⁴. Δεν χρειάζονται ισχυρότερα ορθολογικά επιχειρήματα για να την αντικρούσουν, στο βαθμό που μια τέτοια πρόκληση δεν μπορεί να υπονομεύσει την αναπόδραστη δέσμευσή μας στην «εσωτερικά συνεκτική, φυσική μας μεταφυσική».

Κατ'αυτό τον τρόπο, η στρωσονιανή προσέγγιση απομακρύνεται αρκετά από το αρχικό καντιανό της μοντέλο και φαίνεται εκ πρώτης όψεως να παραπέμπει περισσότερο σε μια χιουμιανή, φυσιοκρατική αντίληψη του φιλοσοφείν. Μπορούμε νομίζω να κάνουμε λόγο για μια μετεξέλιξη της «περιγραφικής» μεταφυσικής που εμφανίζεται πλέον με την μορφή αυτού που αργότερα ο Στρώσον αποκαλεί «συνδετική» ανάλυση²⁵. Ο συγγραφέας του *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία* κάνει λόγο για «ήπια», «φιλελεύθερη»,

μαθηματικών, της ηθικής, ή της φυσικής επιστήμης) είναι η θέση κατά την οποία ισχύει η σημασιολογική αρχή της δισθενείας – δυνατότητα απόδοσης καθορισμένης τιμής αλήθειας ή ψεύδους σε αυτές τις προτάσεις-, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα οποιασδήποτε διακρίβωσής τους από τα γνωστικά υποκειμένα, και αντιρεαλισμός ή θέση κατά την οποία η αρχή της δισθενείας δεν ισχύει για τις συγκεκριμένες προτάσεις. Βλ. Michael Dummett, “Realism”, στη συλλογή άρθρων του, *Truth and Other Enigmas*, Duckworth, Λονδίνο, 1978, σ. 145-165.

²³ Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τα υπερβατολογικά επιχειρήματα που επιδιώκουν να καταδείξουν την αναγκαιότητα αποδοχής ορισμένων εννοιών ή πεποιθήσεων του υποκειμένου κάθε εμπειρίας κατανοητής από εμάς ως «ασθενή», ή «μετριωπαθή», ενώ εκείνα που αποσκοπούν στη φανέρωση αναγκαίων στοιχείων ή ιδιοτήτων του κόσμου στον οποίο αναφέρονται οι σχετικές έννοιες και πεποιθήσεις ως «ασχυρά» ή «φιλόδοξα». Φυσικά, υπάρχουν σημαντικές αντιρρήσεις κατ'αρχήν και για την ορθότητα των «ασθενών» υπερβατολογικών επιχειρημάτων, τα οποία φαίνεται πρόθυμος να διατηρήσει στο μεθοδολογικό του οπλοστάσιο, όχι μόνο ο Στρώσον, αλλά και ο Στράουντ. Βλ. Stern, (επιμ.) *Transcendental Arguments, Problems and Prospects*, ό.π. και τις εργασίες του Στράουντ, «The Goal of Transcendental Arguments», «The Synthetic A Priori in Strawson's Kantianism», ό.π. Πρβλ και Barry Stroud, *The Quest for Reality, Subjectivism and the Metaphysics of Colour*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2000.

²⁴ Βλ. *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία*, ό.π. σ. 82-85.

²⁵ Βλ. *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία*, ό.π. και *Analysis and Metaphysics, An Introduction to Philosophy [Ανάλυση και μεταφυσική, Εισαγωγή στη φιλοσοφία]* Oxford University Press, Οξφόρδη, 1992.

ή «καθολική» φυσιοκρατία, η οποία απορρίπτει τον σκεπτικισμό, όσο και τον επιστημονιστικό αναγωγισμό και κάθε δογματική φιλοσοφική θεωρία, και μοιάζει να δικαιώνει τις διαισθήσεις του κοινού νου. Η γραμμή την οποία υιοθετεί πλέον διακρίνεται από τον συμφιλιωτικό της προσανατολισμό. Η αντιμετώπιση των περιγραφόμενων διαλεκτικών αντινομιών δεν επιδώκεται μέσω της προσφυγής σε κάποια μυστηριώδη μεταφυσική, όπως αυτή του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, όπως την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας του *The Bounds of Sense*, μέσω της αναζήτησης μιάς ανώτερης σύνθεσης, μέσω της άρνησης των διακρίσεων με σκοπό την πραγματιστική κατάργηση ή υπέρβαση των διχοτομιών, μέσω της ησυχαστικής παραίτησης και της σκεπτικής «εποχής», ή μέσω της ανάληψης της γλωσσαναλυτικής θεραπείας κάθε μεταφυσικής ανησυχίας. Στηρίζεται στην αποδοχή της αντίληψης μιάς κοινής ανθρώπινης φύσης η οποία παρέχει και την έσχατη κύρωση του εννοιολογικού μας σχήματος. Κάθε αμφισβήτηση, ή προσπάθεια διόρθωσης αυτής της φύσης στο όνομα της επιστήμης ή του ορθού λόγου αποτελεί κατ'αυτόν ένδειξη προκατάληψης και φανατισμού²⁶.

Η στρωσονιανή περιγραφική μεταφυσική υποδεικνύει την εναλλακτική θεώρηση της ήπιας φυσιοκρατίας που αποφεύγει και την Σκύλλα των παραδοσιακών υπερβατικών και πνευματοκρατικών λύσεων και την Χάρυβδη του επιστημονιστικού αναγωγισμού. Μπορεί η μεθοδολογία της να «απο-υπερβατολογικοποιήθηκε»²⁷ σε σημαντικό βαθμό εφόσον τονίστηκε το φυσικό της υπόβαθρο, εφόσον εγκαταλείφθηκαν οι στόχοι κάποιας βέβαιης και μονοσήμαντης γνώσης της υφής της εξωγλωσσικής πραγματικότητας και σχετικοποιήθηκαν τα κριτήρια ορθότητας των αντιπαραιθέμενων φιλοσοφικών επιλογών. Ωστόσο, ο Στρώσον εξακολουθεί να προσυπογράφει ορισμένα από τα κυριότερα πορίσματα των καντιανών υπερβατολογικών παραγωγών σχετικά με τα απαραίτητα δομικά στοιχεία του κεντρικού εννοιολογικού μας σχήματος²⁸.

²⁶ Βλ. *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία, ό.π.*, «Η περιγραφική μεταφυσική του Π.Φ. Στρώσον», *ό.π.*, και *Analysis and Metaphysics, ό.π.*

²⁷ Σχετικά με αυτή την τάση «απο-υπερβατολογικοποίησης», πρβλ. Marcel Niquet, *Tranzendentale Argumente: Kant, Strawson und die Aporetik der Detranszendentalisierung*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 2000.

²⁸ Βλ. τις αναφορές του στον Καντ στα κείμενα της συλλογής άρθρων του *Entity and Identity [Οντότητα και ταυτότητα]*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1997, σ. 232-243. και στο *Analysis and Metaphysics, ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 56-7, 123-4. Πρβλ. ακόμη, H.J. Glock (ed.) *Strawson and Kant*, Oxford University Press,

Τί γίνεται όμως αν κανείς επιθυμεί να αναζητήσει κάποια βιώσιμη εκδοχή και του κεντρικού πυρήνα της μεταφυσικής διδασκαλίας του υπερβατολογικού ιδεαλισμού; Εφόσον πιστεύει ότι η υπερβατολογική μεθοδολογία δεν μπορεί να αποδώσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα χωρίς την ουσιώδη ιδεαλιστική παράμετρο της αρχικής καντιανής θεώρησης, μέχρι ποιού σημείου, είναι δυνατόν να επεξεργαστεί κάποια νέα, αποδεκτή ερμηνεία αυτής της ιδεαλιστικής παραμέτρου; Και σε ποιά γενικότερα συμπεράσματα θα τον οδηγήσει η τυχόν αρνητική έκβαση της προσπάθειάς του;

Αν η κεντρική σημασία του ιδεαλισμού συνίσταται σε κάποια έννοια «εξάρτησης» των όντων από τη νοητική ή γνωστική τους σύλληψη, ή σε αυτό που ο Τόμας Νέιγκελ αποκαλεί «γνωσιολογικό έλεγχο της πραγματικότητας»²⁹, και η κεντρική σημασία του ρεαλισμού σε κάποια αντίστοιχη έννοια «ανεξαρτησίας», ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός μπορεί να περιγραφεί κατ'αρχήν ως μια συμβιβαστική προσέγγιση που συνδυάζει ιδεαλισμό και ρεαλισμό. Τα σοβαρά προβλήματα λογικής συνοχής που αντιμετωπίζει, – και που προκάλεσαν την αρνητική στάση του Στρώσον-, προκύπτουν κατά κύριο λόγο από τη δυσκολία να επιτευχθεί η επιδιωκόμενη σύνθεση, ώστε να μπορούμε να μιλάμε ταυτόχρονα και για εξάρτηση και για ανεξαρτησία των όντων από το νου, σε διαφορετικά επίπεδα, από διαφορετικές σκοπιές, σε διαφορετικό βαθμό, ή με διαφορετική σημασία. Στις ενότητες που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε την επεξεργασία λιγότερο ή περισσότερο θετικών προσλήψεων αυτής ακριβώς της ιδέας. Εκείνο που

Οξφόρδη, 2003. Θα επανέλθουμε παρακάτω στη διαπίστωση του Στρώσον σχετικά με την επικράτηση της κεντρικής ιδέας της καντιανής «κοπερνίκειας επανάστασης» που παραθέσαμε επιγραμματικά ως προμετωπίδα αυτής της εργασίας. P. F. Strawson, “Kant’s New Foundations of Metaphysics”, στο *Entity and Identity*, ό.π., σ. 232-243, 232 (Αρχική δημοσίευση στο D.Henrich, R.- P. Horstman (επιμ.), *Metaphysik nach Kant*, Klett- Gotta, Στουτγκάρδη, 1987).

²⁹ Βλ. Thomas Nagel, *Η θέα από το πουθενά*, μτφρ. Χ. Σταματέλος, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2000, σ. 16: «Ο ρεαλισμός που υπερασπίζω θεωρεί ότι ο κόσμος μπορεί να είναι ασύλληπτος από τους νόες μας και ο ιδεαλισμός προς τον οποίο αντιτίθεται θεωρεί ότι δεν μπορεί να είναι. Υπάρχουν πιο ριζικές μορφές ιδεαλισμού... όπως η άποψη ότι το να υπάρχει κάτι ισοδυναμεί με το να γίνεται αντικείμενο αντίληψης, ή πως ό,τι υπάρχει ή συμβαίνει πρέπει να είναι ένα αντικείμενο της δυνατής γνώσης μας, ή πρέπει να είναι δυνατό να επαληθευθεί από εμάς, ή ότι πρέπει να είναι κάτι για το οποίο θα μπορούσαμε να έχουμε μαρτυρία... Το κοινό στοιχείο είναι ένας ευρέως νοούμενος γνωσιολογικός έλεγχος της πραγματικότητας». Είναι προφανές ότι εδώ ο Νέιγκελ συμπεριλαμβάνει στην περιγραφή του και τη σημασιολογική ερμηνεία της αντιπαράθεσης ρεαλισμού –αντιρεαλισμού σύμφωνα με τον Ντάμετ. (Βλ. παραπάνω, σημ. 21). Η προσέγγιση του Νέιγκελ, παρόλο που δέχεται τη νομιμότητα του ισχυρού υπερβατολογικού ρεαλισμού, εφόσον θεωρεί σε σημαντικό βαθμό δυνατή την επιδίωξη της «θέας από το πουθενά», διατηρεί μια σημαντική καντιανή διάσταση, στο βαθμό που τελικά φαίνεται να αναγνωρίζει τα όρια αυτής της επιδίωξης

μας ενδιαφέρει είναι η απομόνωση σταθερών χαρακτηριστικών της όλης υπερβατολογικής προσέγγισης τα οποία αναδεικνύονται μέσα από τη διαμόρφωση φιλοσοφικών τοποθετήσεων ενδεχομένως πλησιέστερων στο πνεύμα του Καντ από όσο οι επιλογές του Στρώσον.

3. Ο «εσωτερικός ρεαλισμός» του Χίλαρυ Πάτναμ ως μια νέα μορφή υπερβατολογικού ιδεαλισμού

Μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την εξέλιξη της σκέψης του Πάτναμ μέσα από την προσέγγισή του της προβληματικής του ρεαλισμού³⁰. Είναι γεγονός ότι ο αμερικανός φιλόσοφος ξεκινά από μια σαφώς ρεαλιστική οπτική που στηρίζεται από την αιτιακή θεωρία του της αναφοράς των κύριων ονομάτων και των όρων που δηλώνουν φυσικά είδη³¹. Η ρεαλιστική του τοποθέτηση όμως μετασχηματίζεται προοδευτικά και μπορεί να γίνει λόγος για ουσιαστική τροποποίηση των αρχικών του θέσεων. Η κριτική του στάση απέναντι στην παραδοσιακή αντίληψη της αλήθειας ως αντιστοιχίας του νου, και ειδικότερα των πεποιθήσεων και των προτάσεών μας προς τα πράγματα, και απέναντι σε κάθε συνολική ανάλυση της γλώσσας ως μέσου απεικόνισης της πραγματικότητας, τον οδηγεί στην εφαρμογή πορισμάτων της μαθηματικής λογικής για τον έλεγχο παραδοσιακών, ισχυρών μορφών ρεαλισμού. Έτσι, χρησιμοποιεί το θεώρημα Σκόλεμ-Λέβενχάιμ (Skolem-Löwenheim) για να καταδείξει την αδυνατότητα διακρίβωσης κάποιας μοναδικής, ορθής σχέσης αναφοράς των όρων της γλώσσας μας στα πράγματα μέσα στον κόσμο. Εφόσον, -χωρίς να μπορούμε σε τεχνικές λεπτομέρειες-, σύμφωνα με την προτεινόμενη μεταφορά συμπερασμάτων από τον χώρο της θεωρίας των μοντέλων στη μελέτη της λειτουργίας των φυσικών γλωσσών, για κάθε ερμηνεία της αντιστοιχίας των όρων μας σε αντικείμενα και ιδιότητες υπάρχει ένα απερίοριστο πλήθος αποδεκτών

και τον οντολογικά μη αναγώγιμο χαρακτήρα της υποκειμενικής σκοπιάς θεώρησης του κόσμου. Πρβλ. και Strawson, «Kant's New Foundation of Metaphysics», *ό.π.*, σ. 233.

³⁰ Βλ. Hilary Putnam, *Mathematics, Matter and Method, Philosophical Papers*, τόμ.1, 2^η έκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1979 (1975), σ.vii, *Mind, Language and Reality, Philosophical Papers*, τόμ.2, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1975, σ. vii-xi και *σποράδην*.

³¹ Η θεωρία αυτή αναπτύσσεται συστηματικά και από τον Σαούλ Κρίπκε. Βλ. Saul Kripke, *Naming and Necessity*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1980.

ερμηνειών που καθιστούν τις προτάσεις μας αληθείς. Γι'αυτό και δεν μπορούμε να πιστεύουμε πως ο κόσμος καθεαυτόν περιλαμβάνει κάποιο προσδιορισμένο αριθμό και κάποια συγκεκριμένη τάξη οντοτήτων. Από τη σημασιολογική απροσδιοριστία φαίνεται να προκύπτει αναπόφευκτα απροσδιοριστία και στη συγκρότηση της οντολογίας μας.

Ομως ο Πάτναμ δεν σπεύδει να υιοθετήσει κάποια αμιγώς αντιρεαλιστική σύλληψη. Η αναγκαία εγκατάλειψη του *μεταφυσικού ρεαλισμού* που υποδηλώνεται από το δόγμα της πλήρως καθορισμένης αναφοράς των όρων της γλώσσας σε στοιχεία της πραγματικότητας, όχι μόνο επιτρέπει, αλλά και διευκολύνει την στήριξη αυτού που ο Πάτναμ αποκαλεί *εσωτερικό ρεαλισμό*. Και σ'αυτό το σημείο είναι προφανής η επίδραση της σκέψης του Καντ, την οποία αναγνωρίζει και ο ίδιος ο φιλόσοφος, συνδέοντάς την με την συνέχιση της πραγματιστικής παράδοσης, αλλά και με την κατάλληλη προσαρμογή της γλωσσολογικής διδασκαλίας του Βιτγκενστάϊν. Όπως και στην περίπτωση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού του Kant, -με την παράλληλη υιοθέτηση του «εμπειρικού ρεαλισμού»-, πρωταρχικό μέλημα παραμένει ο σεβασμός των πεποιθήσεων του κοινού νου για την ανεξαρτησία της ύπαρξης του κόσμου από το γνωστικό υποκείμενο. Η νέα θεώρηση του Πάτναμ αναπτύσσεται σε μια σειρά κειμένων από τις διαλέξεις John Locke του 1976, μέχρι τα δοκίμιά του που εκδόθηκαν το 1990 από τον Τζέιμς Κόναντ (Conant) με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Realism with a Human Face [Ρεαλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο]*³². Η πληρέστερη έκφρασή της μπορεί να αναζητηθεί στο συνθετικό έργο *Reason Truth and History [Ορθός λόγος, Αλήθεια και Ιστορία]* του 1981, στον τρίτο τόμο των φιλοσοφικών του δοκιμίων με τον τίτλο *Realism and Reason [Ρεαλισμός και ορθός λόγος]* που εκδόθηκε το 1983 και στις διαλέξεις Paul Carus, *The Many Faces of Realism [Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού]*, του 1987³³.

Πράγματι, η υπεράσπιση της εξτερναλιστικής ανάλυσης του νοήματος των λέξεων και της αιτιακής θεωρίας της αναφοράς γίνεται τώρα δυνατή μέσα από το «εσωτερικό»

³² Βλ., Hilary Putnam, *Meaning and the Moral Sciences [Νόημα και Ηθικές Επιστήμες]*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1978, όπου δημοσιεύονται οι διαλέξεις John Locke, και *Realism with a Human Face*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1990.

³³ Hilary Putnam, *Reason, Truth and History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1981, *Realism and Reason, Philosophical Papers*, τόμ. 3, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1983, *The Many Faces of Realism*, Open Court, Λα Σαλ, Ιλινόις, 1987 [*Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού*, μτφρ. Μ.Βενιέρη, Κ. Σταυροπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1998].

του εννοιολογικού μας πλαισίου. Έτσι, δεν χρειάζεται να αναζητήσουμε κάποια «μαγική», αιτιώδη σχέση αναφοράς που να διασφαλίζει την αυστηρά προσδιορισμένη αντιστοίχιση με πράγματα καθεαυτά. Είναι αυτό το αίτημα του παραδοσιακού μεταφυσικού ρεαλισμού, προσανατολισμένου στην επιδίωξη της γνώσης του κόσμου «από τη σκοπιά του ματιού του Θεού» («from a God's eye point of view»), - σύμφωνα με τη νέα έκφραση του Πάτναμ για την θεώρηση «υπο το πρίσμα της αιωνιότητας» («sub specie aeternitatis») - που δε μπορεί να ικανοποιηθεί, και, όπως πρώτος είχε δείξει ο Καντ, προκαλεί έτσι την καταφυγή στον σκεπτικισμό, στον εμπειρικό ιδεαλισμό, αλλά και στον σχετικισμό. Και το γεγονός πως η «απόλυτη σύλληψη της πραγματικότητας» είναι όχι μόνο αδύνατη, αλλά ακατανόητη δεν συνεπάγεται την πλήρη εξάρτησή της από τον ανθρώπινο νου. «Ο νους και ο κόσμος κατασκευάζουν από κοινού το νου και τον κόσμο», ή, για να χρησιμοποιήσουμε μια περισσότερο εγγελιανή μεταφορά, «το Σύμπαν διαμορφώνει το Σύμπαν, με νόες (πνεύματα) που συλλογικά παίζουν ιδιαίτερο ρόλο σ' αυτή τη διαμόρφωση»³⁴.

Ο Πάτναμ δανείζεται από την επιστημονική φαντασία την εξωφρενική υπόθεση σύμφωνα με την οποία είναι ενδεχόμενο να μην έχουμε κανονικό σώμα και να μη ζούμε στ' αλήθεια μέσα στον κόσμο της εμπειρίας μας, αλλά να είμαστε μόνο «εγκέφαλοι σε δοχεία» στα χέρια ενός σατανικού επιστήμονα. Επαναδιατυπώνει κατ' αυτό τον τρόπο την ακραία καρτεσιανή αμφιβολία για την εγκυρότητα των πεποιθήσεών μας σχετικά με τον εξωτερικό κόσμο, που θα ήταν δυνατόν - εφόσον δεν έχει αποδειχθεί από τον Ντεκάρτ η ύπαρξη του Θεού- να προέρχονται εξ ολοκλήρου από την παρέμβαση κάποιου μοχθηρού δαίμονα και να είναι τελείως απατηλές. Και το κάνει ακριβώς για να αποπειραθεί την υπερβατολογική αντίκρουση ενός τέτοιου σκεπτικισμού, που φαίνεται πως αυτοαναιρείται, εφόσον προϋποθέτει εκείνο ακριβώς το οποίο αμφισβητεί, δηλαδή την αναγκαία σύνδεση με μια εξωτερική πραγματικότητα από την οποία αντλούν το νόημά τους όλοι οι όροι της γλώσσας μας -και αυτοί βέβαια που αναφέρονται σε

³⁴ *Reason, Truth and History*, ό.π., σ. xi., *Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού*, ό.π., σ. 1. (Σε διάφορα σημεία του κειμένου αποδίδω τον αγγλικό όρο «mind», με τις ελληνικές λέξεις «νους» και «πνεύμα», εναλλακτικά ανάλογα με το πλαίσιο εκφοράς). Για την έκφραση «απόλυτη σύλληψη της πραγματικότητας» («absolute conception of reality»), και την απόδοση της έννοιας στον Ντεκάρτ, βλ. Bernard Williams, *Descartes, The Project of Pure Enquiry*, Penguin, Χαρμουντσουέρθ, Μίντλεσεξ, 1978, σ.65-7 και σποράδην.

εγκεφάλους σε δοχεία. Για να μπορούν να χρησιμοποιούν με νόημα τις λέξεις “εγκέφαλοι σε δοχεία”, τα υποκείμενα του φανταστικού παραδείγματος θα πρέπει να είχαν τη δυνατότητα να αναφερθούν σε πραγματικούς εγκεφάλους σε πραγματικά δοχεία, -ευρισκόμενους κατ'αρχήν έξω από το νου και όχι μόνο μέσα σε κάποια εσωτερικά και μηχανικά σχηματισμένη νοητική εικόνα. Η αναφορά, η σκέψη για κάτι, η αναπαράσταση, η έννοια κάποιου πράγματος, δε μπορούν να ταυτιστούν με αποκλειστικά νοητικά συμβάντα και νοητικά αντικείμενα, αφού *αναγκαία συνθήκη δυνατότητάς τους είναι η αιτιακή σύνδεση με οντότητες ανεξάρτητες από το πνεύμα*. Με την κριτική της χίμαιρας του υπερβατικού αιτήματος του μεταφυσικού ρεαλισμού, ανοίγει ο δρόμος για την διάσωση του ρεαλισμού με μικρό «ρ», του ρεαλισμού με «ανθρώπινο πρόσωπο», ο οποίος εκφράζει τις ορθές, κατανοητές έννοιες του «εξωτερικού» κόσμου και της ανεξαρτησίας από το πνεύμα, ή το νου. Θα λέγαμε, προσαρμόζοντας κατάλληλα μια από τις επικρατέστερες ερμηνείες του καντιανού μοντέλου, πως το υποκείμενο της εμπειρίας πρέπει να μπορεί να έχει πρόσβαση σε υπαρκτές οντότητες θεωρούμενες ως φαινόμενα και όχι ως πράγματα καθεαυτά.

Είναι προφανές ότι ο Πάτναμ, αντίθετα με τον Στρώσον, δε διστάζει να επικαλεστεί ένα υπερβατολογικό επιχείρημα με προκείμενες που έχουν εν μέρει επαληθευσιοκρατικό χαρακτήρα. Αλλά για να είναι πειστικό ένα τέτοιο αντικαρτεσιανό επιχείρημα πρέπει να μπορούν να υποστηριχθούν αυτές οι προκείμενές του. Και τούτο δεν είναι δυνατόν να συμβεί εδώ αν δεν απορριφθεί η όλη κλασική γνωσιολογική αντίληψη κατά την οποία οι σαφείς και ευκρινείς ιδέες μας παραπέμπουν *απευθείας και από μόνες τους* σε οντότητες του κόσμου και στις ιδιότητές τους. Εφόσον συμφωνήσουμε με τις υποδηλώσεις του θεωρήματος Σκόλεμ-Λέβενχάϊμ για την απροσδιοριστία των σχέσεων αναφοράς των νοητικών μας περιεχομένων αφ'εαυτών, θα παραιτηθούμε και από την προσπάθεια διερεύνησης αυτών των σχέσεων από τη σκοπιά του ματιού του Θεού, και από την αξίωση της μαγικής διασφάλισης του καθορισμού τους, αλλά και θα απαλλαγούμε από σκεπτικιστικές ανησυχίες για την εγγύηση της επαφής με την ανεξάρτητη από το πνεύμα πραγματικότητα. Η επαφή αυτή δεν κατοχυρώνεται υπερβατικά και μεταφυσικά, ή, αντίθετα, καθαρά φυσιοκρατικά, -χωρίς ουσιαστική κανονιστική κύρωση-, όπως δείχνουν και οι παρατηρήσεις του Βιτγκενσταϊν

σχετικά με τη συμμόρφωση με κανόνες³⁵, αλλά υπερβατολογικά, μέσα από την αναγκαία προοπτική των κοινών ανθρώπινων δραστηριοτήτων και των ιδεωδών αλήθειας και ορθολογικότητας που τις καθιστούν κατανοητές. Εγκαταλείποντας την μεταφυσική εικόνα της προσέγγισης *υπό το πρίσμα της αιωνιότητας*, θα απορρίψουμε τελικά την θεώρηση της αλήθειας ως αντιστοιχίας και θα την αντικαταστήσουμε με μια σύλληψη της αλήθειας ως *ιδανικής ορθολογικής αποδεξιμότητας* – δυνατότητας αποδοχής υπό ιδανικές επιστημικές συνθήκες -, η οποία ανάγεται στον Τσαρλς Σάντερς Περς. Κατά τον Πάτναμ του *Reason, Truth and History*, ο ιδανικός χαρακτήρας της σύλληψης αυτής αποτρέπει τον κίνδυνο προβληματικής διολίσθησης στην επαληθευσιοκρατία και τον αντιρεαλισμό, τουλάχιστον στο εμπειρικό, «εσωτερικό» επίπεδο. Θα μπορούσε να ειπωθεί, τηρουμένων των αναλογιών με τον Καντ, ότι και γι' αυτόν η διασφάλιση του εσωτερικού, εμπειρικού ρεαλισμού συμβαδίζει με την υπεράσπιση και ενός μετριοπαθούς υπερβατολογικού αντιρεαλισμού, στον οποίο οδηγείται αναγκαστικά κανείς μετά την εγκατάλειψη του μεταφυσικού ρεαλισμού³⁶. Και αποτελεί βασική του φροντίδα να κρατήσει τις αποστάσεις του όχι μόνο από καθαρόαιμους αντιρεαλιστές φιλοσόφους όπως ο Ντάμετ, αλλά και από όλους όσους, αμφισβητώντας την κλασική ρεαλιστική έννοια της αλήθειας, προσχωρούν ρητά ή σιωπηρά σε επικίνδυνες μορφές σχετικισμού, όπως ο Ρίτσαρντ Ρόρτυ, και οι γάλλοι μεταδομιστές.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι πως η «καντιανή στροφή» του Πάτναμ δεν εξαντλείται στη γνωσιολογική και σημασιολογική οριοθέτηση των μεταφυσικών αναζητήσεων και των οντολογικών ισχυρισμών. Προχωρεί βαθύτερα στην προσπάθεια εναρμόνισης της φιλοσοφίας ως τεχνικής, οιονεί επιστημονικής διδασκαλίας (*Schulbegriff*), με τη φιλοσοφία νοουμένη ως θεμελιώδη πνευματική δραστηριότητα εξυπηρέτησης των ευρύτερων διαφερόντων του ανθρώπινου λόγου (*Weltbegriff*), σύμφωνα με την διάκριση που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Καντ στην πρώτη *Κριτική*³⁷. Και

³⁵ Για το πρόβλημα της συμμόρφωσης με κάποιο κανόνα, σύμφωνα με τη βιτγκενσταϊκή ανάλυση, βλ. παρακάτω

³⁶ Βλ. σχετικά και Curtis Brown, "Internal Realism: Transcendental Idealism?", στο Peter French, Theodore Uehling, Howard Robinson (επιμ.), *Realism and Antirealism*, Midwest Studies in Philosophy XII, University of Minnesota Press, Μιννεάπολις, 1988, σ. 145-155.

³⁷ «Αλλά μέχρι τότε η έννοια της φιλοσοφίας είναι μια *έννοια μόνον της Σχολής*, ενός δηλαδή συστήματος της γνώσεως που ζητείται μόνον ως επιστήμη, χωρίς να έχει ως σκοπό κάτι περισσότερο από τη συστηματική ενότητα αυτού του επίστασθαι, κατά συνέπεια τη *λογική τελειότητα* της γνώσεως. Υπάρχει

αυτά τα διαφέροντα περιλαμβάνουν την διασφάλιση κεντρικών ηθικών, θρησκευτικών, πολιτικών και αισθητικών πεποιθήσεων. Από τον Καντ μάλιστα μέχρι τον Βιτγκενστάιν και τους πραγματιστές αναγνωρίζονται τα «πρωτεία» του πρακτικού λόγου. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι και για τον Πάτναμ, η φιλοσοφία όχι μόνο δε μπορεί να περιορίζεται στην εξέταση αφηρημένων γνωσιολογικών και μεταφυσικών ζητημάτων, αλλά οφείλει να στρέφει την προσοχή της και στο πρακτικό αντίκρουσμα των θεωρητικών πορισμάτων της.

Με την ουσιώδη επιδίωξη σεβασμού των κοινών μας διαισθήσεων, πριν και πέρα από κάθε τεχνική φιλοσοφική σύλληψη, πρέπει νομίζω να συσχετισθεί κυρίως και η αντιεπιστημονιστική και αντιαναγωγιστική τάση που διαπνέει το μεταγενέστερο έργο του Πάτναμ μέχρι σήμερα, και που τον κάνει να στραφεί εναντίον του επιστημονιστικού πραγματισμού του Κουάιν (Quine) και όχι μόνον. Εδώ πρέπει να παρατηρηθεί ότι έχει αναθεωρήσει πλήρως τις αρχικές του θέσεις στη φιλοσοφία του νου, στρεφόμενος και κατά του λειτουργιστικού μοντέλου της συνείδησης το οποίο είχε προτείνει ο ίδιος πριν από είκοσι περίπου χρόνια. Αφιερώνει μάλιστα σημαντικά δοκίμια και εκτενείς μελέτες στην προσπάθεια κατάδειξης του μη αναγωγίμου χαρακτήρα της ανθρώπινης προθετικότητας και της αδυναμίας φυσικοποίησης του ανθρώπινου λόγου³⁸. Και σ' αυτήν την επιδίωξη πρέπει να αποδοθεί και το εγχείρημα της συστηματικής υπεράσπισης θεμελιωδών γνωστικών και ηθικών αξιών απέναντι σε ποικίλες σκεπτικιστικές, σχετικιστικές και μηδενιστικές προκλήσεις που ανιχνεύει στις τοποθετήσεις φιλοσόφων όπως ο Ντεριντά (Derrida), ο Φουκώ (Foucault), αλλά και ο Ρόρτυ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υποστήριξη της ηθικής αντικειμενικότητας, την οποία ο Πάτναμ δεν προσπαθεί να κατοχυρώσει με την θεμελίωση μέσα από περίπλοκες μεταφυσικές θεωρίες. Πρώτο βήμα για την διασφάλισή της είναι ο κριτικός έλεγχος της

όμως και μια *κοσμική έννοια* (*conceptus cosmicus*), που υπέκειτο πάντοτε ως υπόβαθρο σ' αυτή την ονομασία, ιδιαίτερα όταν κανείς, τρόπον τινά, την προσωποποιούσε και την παρίστανε εντός του ως πρότυπο μέσα στο ιδεώδες του *φιλοσόφου*. Από την άποψη αυτή φιλοσοφία είναι η επιστήμη της αναφοράς πάσης γνώσεως στους ουσιώδεις σκοπούς του ανθρώπινου λόγου (*teleologia rationis humanae*) και ο φιλόσοφος δεν είναι ένας τεχνίτης του λόγου, αλλ' ο νομοθέτης του ανθρώπινου λόγου» (A838/B866 – A839/B867).

³⁸ Βλ., μεταξύ άλλων, «Why Reason Can't Be Naturalized» στο *Realism and Reason*, ό.π., σ. 229-247, και *Representation and Reality*, The MIT Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1988.

απόλυτης θετικιστικής διάκρισης γεγονότων και αξιών και κυρίως των σχετικιστικών προσεγγίσεων που εμπνέονται από συγκεκριμένες ερμηνείες των υποδηλώσεων της. Αναπτύσσοντας επιχειρήματα από την πραγματιστική παράδοση και με συστηματικές αναφορές στους Πέρς, Τζέημς, και Ντιούη, καταδεικνύει την οντολογική διαπλοκή του αξιακού και του εμπειρικού στοιχείου. Όσοι δεν κατανοούν την εγγενή και μη αναγώγιμη, αξιολογική φόρτιση της ορθολογικότητας και της ίδιας της αλήθειας, και σπεύδουν να υιοθετήσουν κάποιον αξιολογικό μηδενισμό στο όνομα του απλοϊκού επιστημονιστικού τους προτύπου, παραμένουν κατ'αυτόν προσκολλημένοι σε ένα λογικά ασυνάρτητο και ασυνεπές μεταφυσικό κοσμοείδωλο. Η πατναμιανή ανάλυση επιτρέπει έτσι την υπεράσπιση μορφών μετριοπαθούς και ανθρωποκεντρικού ηθικού ρεαλισμού - ρεαλισμού με μικρό «ρ»- και ηθικής γνωσιοκρατίας χωρίς μεταφυσικά θεμέλια³⁹. Και ο γενικότερος προσανατολισμός της μπορεί να θεωρηθεί πως συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό με το πνεύμα της πρακτικής φιλοσοφίας του Καντ, όσο και αν αυτή μετασχηματίζεται και εμφανίζεται, σύμφωνα και με τις πραγματιστικές προδιαγραφές, μάλλον «απο-υπερβατολογικοποιημένη»⁴⁰.

Πράγματι, ο Πάτναμ υιοθετεί βασικές αρχές της καντιανής δεοντοκρατίας, αποκηρύσσοντας όμως όχι μόνο το βαθύτερο μεταφυσικό τους υπόβαθρο, αλλά και κάθε αυστηρό και μηχανιστικό τρόπο εφαρμογής τους. Έτσι, εκφράζει την πεποίθησή του για την ανάγκη να αναγνωρίσουμε τη σημασία των κανόνων στην ηθική, όχι γιατί πιστεύει ότι είναι εφικτή η κατασκευή κάποιου αλγοριθμικού μηχανισμού ορθολογικής καθοδήγησης της πράξης, αλλά γιατί η τήρηση των κανόνων μπορεί να λειτουργήσει ως ρυθμιστικό ιδεώδες εξυπηρέτησης ηθικών στόχων. Σύμφωνα με την ερμηνεία που προβάλλει, το ενδιαφέρον της ηθικής φιλοσοφίας του Καντ, αλλά και εκείνης των εκπροσώπων της Σχολής της Φραγκφούρτης που εμπνέονται από τη σκέψη του, όπως οι Καρλ-Οττο Απελ (Apel) και Γιούργκεν Χάμπερμας (Habermas), δεν έγκειται τόσο στην μάταιη προσπάθεια παραγωγής ηθικών αρχών από μια αφηρημένη υπερχρονική σύλληψη ορθολογικότητας, αλλά στην προβολή ορισμένων *ηθικών εικόνων του κόσμου*,

³⁹ Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού, ό.π., σ. xxxvi. Η προσέγγιση αυτή της ηθικής αντικειμενικότητας μένει λίγο -πολύ σταθερή στα κείμενα του Πατναμ μέχρι σήμερα. Πρβλ. Hilary Putnam, *The Collapse of the Fact-Value Dichotomy*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 2002, *Ethics Without Ontology*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 2004.

ριζωμένων μέσα στις μορφές ζωής μας. Αυτές οι ηθικές εικόνες του κόσμου επιτρέπουν την ανάδειξη της σπουδαιότητας, αν όχι την πλήρη θεωρητική δικαιολόγηση με αυστηρά επιχειρήματα, κεντρικών αξιών του νεότερου δυτικού πολιτισμού όπως η ελευθερία, η δικαιοσύνη και η ισότητα⁴¹.

Ωστόσο, στα πιο πρόσφατα κείμενά του, ο Πάτναμ προβαίνει σε μια ακόμη διόρθωση των απόψεών του, τις οποίες μάλιστα δε θέλει πια να παρουσιάζει ως πορίσματα τεχνικών επιχειρημάτων. Σύμφωνα με τις νέες τοποθετήσεις του, που αξιοποιούν σε μεγάλο βαθμό συγκεκριμένες ερμηνείες και εφαρμογές της σκέψης του ύστερου Βιτγκενστάιν, οι μεταφυσικές θεωρίες των νεότερων χρόνων, -από τον Ντεκάρτ, και ιδιαίτερα από τους βρετανούς εμπειριστές μέχρι τις μέρες μας- είναι προϊόντα εσφαλμένων προσεγγίσεων της γλώσσας και του νου και των σχέσεών τους με την πραγματικότητα⁴². Ο Πάτναμ πιστεύει πλέον ότι και η θεώρηση του εσωτερικού ρεαλισμού είναι προβληματική, στο μέτρο που δεν έχει αποδεσμευτεί επαρκώς από τις εσφαλμένες γνωσιολογικές προϋποθέσεις της νεότερης φιλοσοφικής παράδοσης, αλλά και λόγω των επαληθευσιοκρατικών της προσμειξιών, οι οποίες συνιστούν σοβαρή παραχώρηση στον αντιρεαλισμό. Έτσι, θέλει τώρα να απομακρυνθεί από κάθε λογής «επιστημική», αντιρεαλιστική αντίληψη της αλήθειας, όπως εκείνη που βασίζεται στην έννοια της ιδανικής αποδεξιμότητας ή βεβαιωσιμότητας, χωρίς ωστόσο να επιστρέφει και στην προβληματική μεταφυσική σύλληψη της αντιστοιχίας νου και πραγματικότητας. Ακόμη, παρά την καντιανίζουσα κριτική του στο μεταφυσικό μοντέλο που συγκροτεί το πλαίσιο της αντιπαράθεσης μεταξύ καρτεσιανού δυϊσμού και υλισμού, αισθάνεται πως εξακολουθούσε να υιοθετεί οργανικά του στοιχεία, κυρίως όσον αφορά την αντιμετώπιση του νου, ως μιάς ενιαίας οντότητας, αντικείμενης στην εξωτερική

⁴⁰ *Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού*, ό.π., σ. xxxvii.

⁴¹ Ο Πάτναμ δανείζεται την έννοια «ηθική εικόνα του κόσμου» από τον Ντήτερ Χενριχ (Henrich). Στο ίδιο, σ. 53-82, 67-69.

⁴² Η τελευταία αυτή φάση της σκέψης του, στην οποία εντάσσονται και οι σημερινές του αναζητήσεις, ξεκινά με τις διαλέξεις John Dewey, δημοσιευμένες τον Σεπτέμβριο του 1994, στο περιοδικό *The Journal of Philosophy* με τον γενικό τίτλο «Sense, Nonsense and the Senses», τόμ. 91, σ.445-517, και με την έκδοση και πάλι από τον Κόναντ της συλλογής δοκιμίων και άρθρων του με τον τίτλο *Words and Life*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1990. Για μια πρώτη, συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης των απόψεων του Πάτναμ, βλ. τον πρόλογο της επιμελήτριας, Μαρίας Βενιέρη στο *Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού*, ό.π., σ. xv-xxxii, και την κριτική μελέτη της Claudine Tiercelin, *Hilary Putnam, l'héritage pragmatiste*, Presses Universitaires de France, Παρίσι, 2002.

πραγματικότητα, και όχι ως ενός απλού συνόλου γνωστικών και άλλων, πρακτικών ικανοτήτων. Αυτή η εσφαλμένη αντιμετώπιση τον έκανε να συµμερίζεται την ανάγκη αναζήτησης κάποιου «διάµεσου» στοιχείου, κάποιας «κοινής επιφάνειας» (interface) νου και κόσµου, που στην παραδοσιακή εμπειριστική φιλοσοφία της αντίληψης παίρνει την µορφή των «αισθητηριακών δεδοµένων».

Σύµφωνα µε τη νέα του θεώρηση, αντί να προσπαθούµε μάταια να κατανοήσουµε την ιδιαίτερη οντολογική υφή νοητικών ή πνευματικών οντοτήτων και ιδιοτήτων, που στην κλασική εμπειριστική παράδοση είναι απαραίτητες για την επαφή µας µε την πραγµατικότητα, και να επιχειρούµε μάταια να εξηγήσουµε τη θέση τους µέσα στο υλικό Σύµπαν, πρέπει να απαλλαγούµε τελείως από την παραπλανητική εικόνα του διαχωρισµού µεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού του νου. Πρέπει να υιοθετήσουµε έναν άµεσο αντιληπτικό ρεαλισµό, σαν αυτόν που επεξεργάστηκε ο Ωστιν στο έργο του *Sense and Sensibilia*⁴³.

Αν ο ρεαλισµός αυτός µας φαίνεται απλοϊκός και αφελής, τούτο µπορεί να οφείλεται στις διαστρεβλώσεις που µας επιβάλλουν οι µεταφυσικές µας κατασκευές, µε τις οποίες νοµίζουµε ότι πρέπει να θεµελιώσουµε τα επιστηµονικά µας οικοδοµήµατα. Τον «φυσικό ρεαλισµό», η «ρεαλισµό του κοινού νου», πρέπει κατά τον Πάτναµ να ξανακερδίσουµε τοποθετούµενοι σε ένα δεύτερο «επίπεδο αφέλειας» («second naiveté»), στο οποίο µπορούµε να οδηγηθούµε αν συνειδητοποιήσουµε την ανοησία των µεταφυσικών ρεαλιστικών προτάσεων, αλλά και όλων των επαληθευσιοκρατικών, αντι-ρεαλιστικών αντιπροτάσεων. Και δεν χρειάζεται να νοµίσουµε ότι είµαστε υποχρεωµένοι να οριοθετήσουµε υπερβατολογικά τον ρεαλισµό µας, χαρακτηρίζοντάς τον ως «εσωτερικό», σε αντιδιαστολή µε τον υπερβατικό ή µεταφυσικό, εφόσον το χιµαιρικό όραµα που καταγγέλλουµε στερείται νοήµατος και δεν υπάρχει καν λόγος να το λαµβάνουµε υπόψη.

Μπορούν να προβληθούν πολλές ενστάσεις στις διάφορες τοποθετήσεις του Πάτναµ. Οι επικριτές του, του προσάπτουν µεταξύ άλλων τη βιασύνη στην αναθεώρηση των απόψεών του και την αδυναµία διαµόρφωσης µιάς σταθερής και συνεπούς

⁴³ Βλ. J.L.Austin, *Sense and Sensibilia*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1962

κοσμοαντίληψης. Όπως συνέβαινε παλαιότερα και με τον Ράσελ⁴⁴, ο πρωτεϊκός χαρακτήρας της σκέψης του που δείχνει να βρίσκεται διαρκώς σε εξέλιξη, καθιστά δυσχερή τον εντοπισμό των ποικίλων παραμέτρων των τοποθετήσεών του σε όλα σχεδόν τα φιλοσοφικά πεδία, αλλά και επισφαλή κάθε πρόβλεψη για τον ενδεχομένως νέο αναπροσανατολισμό τους. Όμως, για τον προσεκτικό μελετητή είναι προφανείς οι σταθερές αυτής της εξέλιξης, από το ενδιαφέρον για την προαγωγή της προβληματικής του ρεαλισμού μέχρι την αναζήτηση μιάς συνθετικής και αρμονικής εικόνας των διαφόρων όψεων της πραγματικότητας και της κατανόησής τους από τον άνθρωπο.

Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ο βαθμός αφομοίωσης και η δυνατότητα διατήρησης ορισμένων από τα καντιανά στοιχεία που διακρίνουν την όλη φιλοσοφική θεώρηση του συγγραφέα του *Reason, Truth and History*, κυρίως κατά την περίοδο υπεράσπισης των θέσεων του εσωτερικού ρεαλισμού, αλλά και η ενδεχόμενη συμβολή τους στη διαμόρφωση και των τελικών του τοποθετήσεων. Είναι γεγονός ότι η καθοριστικής σημασίας εγκατάλειψη της υπερβατικής σκοπιάς «του ματιού του Θεού» από τον Πάτναμ πραγματοποιείται μέσα από κινήσεις που φαίνονται να συμφωνούν με τις κεντρικές μεθοδολογικές αρχές της κριτικής φιλοσοφίας. Όμως, τί μένει από την όλη υπερβατολογική προοπτική; Και αν δεν παύει να μας προβληματίζει ο παράδοξος χαρακτήρας της σύνθεσης ρεαλισμού και αντιρεαλισμού, και είναι αναπόφευκτες οι λογικές εντάσεις και η αστάθεια του πυρήνα της σύλληψης η οποία εμπνέεται από την κοπερνίκεια στροφή, μήπως υπάρχει τρόπος να διασωθεί το όλο εγχείρημα; Σε αυτό το σημείο πρέπει νομίζω να στραφούμε στην καντιανή ανάγνωση του έργου του Βιτγκενστάιν στην οποία αναφερθήκαμε ήδη στην εισαγωγή αυτής της εργασίας, και να εξετάσουμε κάποιους από τους γονιμότερους τρόπους αξιοποίησής της.

4. Η καντιανή ερμηνεία της σκέψης του Βιτγκενστάιν και η «υπερβατολογική ανθρωπολογία» του Τζόναθαν Ληρ

Για να αποτιμήσουμε σωστά την καταλυτική επίδραση του Βιτγκενστάιν στις τοποθετήσεις που προσπαθούμε να περιγράψουμε θα χρειαζόταν να ασχοληθούμε

⁴⁴ Βλ. και παραπάνω σημ.3.

διεξοδικά με πολλές πτυχές της σκέψης του και να εστιάσουμε την προσοχή μας σε διάφορες λεπτομέρειες της καντιανής της ερμηνείας. Ωστόσο, για τους σκοπούς της συζήτησής μας, θα αρκεστούμε αναγκαστικά στην επιλεκτική επισήμανση ορισμένων χαρακτηριστικών αναλογιών μεταξύ της βιτγκενσταϊνιανής γλωσσολογίας και του κλασικού προτύπου της υπερβατολογικής φιλοσοφίας, προτού σταθούμε σε μια συγκεκριμένη σύγχρονη πρόταση συνδυασμού τους⁴⁵. Έτσι, θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε από τις εξής παρατηρήσεις:

α. Ο Βιτγκενστάϊν μπορεί πράγματι να θεωρηθεί ως ο φιλόσοφος που επιτυχέστερα από οποιονδήποτε άλλον συνεχίζει και ανανεώνει ριζικά την παράδοση της κριτικής φιλοσοφίας, προτείνοντας μια οριοθέτηση όχι πια της γνώσης, αλλά της σκέψης, «από τα μέσα». Μόνο που η οριοθέτηση αυτή, επιχειρούμενη μετά τον Φρέγκε, είναι κατ'αρχήν οριοθέτηση του νοήματος της γλωσσικής έκφρασης της σκέψης⁴⁶. Η λογική του Φρέγκε, αποσκοπούσε στην καταγραφή των κανόνων που θα μας μάθαιναν πώς να ξεχωρίζουμε την σκέψη από την ψευδοσκέψη. Το *Tractatus Logico-Philosophicus* με την περιγραφή της υπερβατολογικής λειτουργίας της λογικής μέσα στη γλώσσα δείχνει τα όρια ανάμεσα σε αυτό που μπορεί και σε εκείνο που δεν μπορεί να ειπωθεί με νόημα. Και στο μέτρο που τα όρια του νοήματος είναι και όρια της σκέψης, και τα όρια της σκέψης είναι και όρια του (κατανοητού για εμάς) κόσμου, η περιγραφή αυτή υποτίθεται πως φανερώνει και τα όρια της πραγματικότητας την οποία απεικονίζει η γλώσσα.

Δεν πρόκειται εδώ να επεκταθούμε στα προβλήματα του *Tractatus* που, συνεπές στους κανόνες της οριοθέτησης τους οποίους εισηγείται και ακολουθεί, αυτοκαταργείται

⁴⁵ Για μια διεξοδική παρουσίαση αυτών των αναλογιών και γενικότερα της καντιανής ερμηνείας του Βιτγκενστάϊν, βλ., μεταξύ άλλων, την πρώτη έκδοση της σημαντικής μελέτης του Πήτερ Χάκερ, P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1972, Leslie Stevenson, *The Metaphysics of Experience*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1982, και Stylianos Virvidakis, *Transcendental Arguments, Transcendental Idealism and Scepticism* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Princeton University, Πρίνστον 1984.

⁴⁶ «Ο,τι μπορεί γενικά να ειπωθεί, μπορεί να ειπωθεί με σαφήνεια και για όσα δεν μπορεί να μιλάει κανείς γ'αυτά πρέπει να σιωπάει.... Το βιβλίο θέλει λοιπόν να βάλει ένα όριο στη σκέψη, ή μάλλον όχι στη σκέψη, αλλά στην έκφραση των σκέψεων: Γιατί για να βάλουμε στη σκέψη ένα όριο, θα έπρεπε να μπορούμε να σκεφτόμαστε και τις δύο πλευρές αυτού του ορίου (θα έπρεπε δηλαδή να μπορούμε να σκεφτόμαστε αυτό που δεν μπορεί να σκεφτεί κανείς) Έτσι, το όριο δεν θα μπορεί να μπει παρά μόνο μέσα στη γλώσσα και ό,τι βρίσκεται πέρα από το όριο αυτό θα είναι απλώς α-νοησία» L.Wittgenstein, *Tractatus*

ως λόγος προικισμένος με νόημα. Οι ψευδοπροτάσεις του μας «δείχνουν», ή, καλύτερα, «αφήνουν να διαφανεί», -δεν «λένε» -, κάποιες θεμελιώδεις αλήθειες για τις σχέσεις γλώσσας και κόσμου, και, αφού τις διατρέξουμε, σαν τη σκάλα που χρησιμοποιήσαμε και δεν χρειαζόμαστε πια, πρέπει να τις ξεφορτωθούμε. Αρκεί προς το παρόν να συγκρατήσουμε την ιδέα του άρρητου στοιχείου, που δεν λέγεται σύμφωνα με τους κανόνες της ορθής νοηματικής έκφρασης, αλλά δείχνεται ή διαφαίνεται, η οποία και θα χρησιμοποιηθεί για την πιο ενδιαφέρουσα ίσως επανεκτίμηση των πορισμάτων της κοπερνίκειας στροφής.

β. Θα ήταν λοιπόν θεμιτό να κάνουμε λόγο για υπερβατολογική σύλληψη, από τη στιγμή που η οριοθέτηση στηρίζεται στη φανέρωση των *a priori* συνθηκών δυνατότητας απόδοσης νοήματος στις λέξεις και στις προτάσεις μας. Βέβαια, η προσέγγιση τροποποιείται σε μεγάλο βαθμό στην ύστερη περίοδο της φιλοσοφίας του Βιτγκενστάϊν, εφόσον ο συγγραφέας των *Φιλοσοφικών ερευνών*, μετακινείται από την αντίληψη του γλωσσικού νοήματος ως απεικονιστικής λειτουργίας σε εκείνη του νοήματος ως πολύμορφης χρήσης και, επιπλέον, αρνείται τη δυνατότητα της οποιασδήποτε *θεωρίας* κριτηρίων, είτε εφαρμογής της τυπικής λογικής, είτε συστηματοποίησης των εννοήσεων της κοινής γλώσσας, ή του κοινού νου, για την απάντηση σε φιλοσοφικά ερωτήματα. Ωστόσο, δεν εγκαταλείπεται η υπερβατολογική προοπτική, στο βαθμό που η λεπτομερής περιγραφή των κανόνων της λογικής γραμματικής καταδεικνύει «συνθήκες δυνατότητας» των «φαινομένων» του νοήματος των ποικίλων γλωσσικών μας παιχνιδιών, με σκοπό την επίτευξη κάποιας εποπτικής θέας (*Übersicht*) των χρήσεών τους⁴⁷. Κατ' αυτό τον τρόπο, τα μεταφυσικά προβλήματα με τα οποία καταπιάνεται η παραδοσιακή φιλοσοφία υποβαλλόμενα στον κριτικό έλεγχο της γλωσσικής ανάλυσης διαλύονται ως ψευδο-προβλήματα μη επιδεχόμενα επίλυση. Δεν είναι τίποτε περισσότερο από ανόητα προϊόντα εννοιολογικών συγχύσεων και παραβιάσεων γραμματικών κανόνων που οφείλονται στον ίμερο της γενικότητας και τη σαγήνη παραπλανητικών ομοιοτήτων.

Logico-Philosophicus, μτφρ. Ζ. Λορεντζάτος, *Δευκαλίων* τεύχ. 7-8, Ιούνιος- Νοέμβριος 1971, σ. 183-4. Πρβλ. στο ίδιο και προτάσεις 6.44 – 7, σ. 270-271.

γ. Εάν δεχθούμε τις παραπάνω αναλογίες, τουλάχιστον ανάμεσα στους στόχους των διαφορετικών μορφών κριτικής φιλοσοφίας που προτείνουν αντίστοιχα ο Καντ και ο Βιτγκενστάϊν, είναι ίσως εύλογο να αναζητήσουμε ομοιότητες στην υιοθετούμενη γενική στρατηγική, αν όχι και στην επιχειρηματολογική μέθοδο. Ετσι, έχουν προταθεί αναγνώσεις των κειμένων του Βιτγκενστάϊν που στηρίζονται στην ανασυγκρότηση υπερβατολογικών επιχειρημάτων, όπως για παράδειγμα το επιχείρημα κατά της δυνατότητας ιδιωτικής γλώσσας ή εμπειρίας, το οποίο μάλιστα έχει παραλληλιστεί με την καντιανή υπερβατολογική παραγωγή των κατηγοριών⁴⁸. Θα μπορούσαμε ακόμα να μιλήσουμε και για μια μορφή «υπερβατολογικής διαλεκτικής», η οποία καταδεικνύει τις πλάνες της παραδοσιακής φιλοσοφίας που αγνοεί τους τοπικούς κανόνες της λογικής γραμματικής των επί μέρους γλωσσικών μας παιχνιδιών⁴⁹. Εκείνο όμως που θα χρειαστεί να μας απασχολήσει ειδικότερα, μετά από αυτή την πρώτη επισήμανση αναλογιών μεταξύ των προσεγγίσεων των δύο φιλοσόφων, είναι το είδος του ιδεαλισμού ή αντιρεαλισμού, –ή έστω των αντιρεαλιστικών τάσεων-, που είναι δυνατόν να ανιχνευθούν στη σκέψη του Βιτγκενστάϊν και των επιγόνων του. Οσον αφορά αυτό το καίριο ζήτημα, συναντούμε την προσπάθεια μιας πρωτότυπης υπερβατολογικής ανάγνωσης, η οποία αποβλέπει στην οικειοποίηση εκείνου που ενδεχομένως μπορεί να διασωθεί από την αρχική καντιανή μεταφυσική θεώρηση, ακριβώς χάρη στις νέες βιτγκενσταϊνικές τοποθετήσεις. Η πραγματικότητα, η υφή αλλά και η σύλληψη της οποίας απασχολεί τους αναλυτικούς φιλοσόφους, μετά τη γλωσσική στροφή, είναι κατ'αρχήν η πραγματικότητα των νοημάτων και των λογικο-γραμματικών κανόνων και σ'αυτήν θα αναφέρεται πριν απ'όλα, η συζητούμενη υπερβατολογική προσέγγιση.

⁴⁷ Βλ. L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, μτφρ. Π. Χριστοδουλίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1977, § 90: «...Η έρευνά μας όμως δεν κατευθύνεται προς τα φαινόμενα, αλλά θα μπορούσε να πει κανείς προς τις 'δυνατότητες' των φαινομένων.»

⁴⁸ Βλ. Leslie Stevenson, «Wittgenstein's Transcendental Deduction and Kant's Private Language Argument», *Kant-Studien*, τόμ. 73, 1982, σ. 321-337, και Virvidakis, *Transcendental Arguments, Transcendental Idealism and Scepticism*, ό.π. Βλ. και παρακάτω (5) την αναφορά στην ερμηνεία του συναφούς επιχειρήματος σχετικά με τη συμμόρφωση προς κάποιο κανόνα, από τον Τζων Μακντάουελ

⁴⁹ Σχετικά με την αναλογία μεταξύ του καντιανού και τού βιτγκενσταϊνιανού διαλεκτικού ελέγχου του μεταφυσικού στοχασμού, βλ. και Στέλιος Βιρβιδάκης, "Ο ρόλος της υπερβατολογικής διαλεκτικής στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*", στο Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Η Διαλεκτική*, Πρακτικά του Τρίτου Πανελληνίου Συμποσίου της ΕΦΕ, Αθήνα, 1988, σ. 122-136.

Πράγματι, έχουμε ήδη τονίσει το γεγονός πως ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός προσπαθεί να αποφύγει τις κυριότερες μορφές μετακαρτεσιανού σκεπτικισμού, αλλά και τον ακραιφνή, εμπειρικό ιδεαλισμό, μπαρκλεϊανού τύπου⁵⁰, ο οποίος εξαρτά εξ ολοκλήρου την ύπαρξη των όντων από το νου του υποκειμένου της γνώσης ή της εμπειρίας. Για να πετύχει τη στήριξη του εμπειρικού ρεαλισμού, μας καλεί να απορρίψουμε τη θεώρηση του *υπερβατολογικού ρεαλισμού*, ο οποίος αξιώνει τη γνώση της πραγματικότητας καθεαυτήν, υπό το πρίσμα της αιωνιότητας, ή για να χρησιμοποιήσουμε την πατναμιανή έκφραση, «από τη σκοπιά του ματιού του Θεού». Θα λέγαμε ότι η κοπερνίκεια στροφή μας επιβάλλει έτσι μια αγνωστικιστική στάση απέναντι στην πραγματικότητα, εφόσον αυτή νοείται *τελείως ανεξάρτητα* από τις γνωστικές δυνάμεις του υποκειμένου. Τα ερωτήματα όμως που τίθενται επιτακτικά από την πρώτη στιγμή αφορούν το πώς είμαστε σε θέση να οριοθετούμε αυτές τις γνωστικές δυνάμεις χωρίς να υιοθετούμε τρόπον τινά την απρόσιτη, υπερβατική και καθαρά εξωτερική, σκοπιά, αλλά και πώς νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για τα πράγματα καθεαυτά σα να τα γνωρίζαμε μέχρι ενός ορισμένου σημείου.

Για να αποφύγουν τα προβλήματα λογικής συνοχής που ανακύπτουν όταν προσπαθούμε να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, οι μελετητές του Καντ, καταφεύγουν συνήθως στην λεγόμενη «ασθενή» ερμηνεία των κεντρικών θέσεων του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Σύμφωνα με αυτήν, δεν έχουμε να κάνουμε με δύο «κόσμους», ή, καλύτερα, δύο διακριτές *οντολογικές διαστάσεις* της πραγματικότητας, - όπως δέχεται η αντίθετη, «ισχυρή» ερμηνεία-, αυτή των «φαινομένων» και εκείνη των «νοουμένων», ή «πραγμάτων καθεαυτά», αλλά μονάχα με τη γνωσιολογική διάκριση δύο «όψεων», δύο *τρόπων θεώρησης* της οντολογικά ενιαίας πραγματικότητας, ως συνόλου «φαινομένων» -δηλαδή σε αναφορά προς τις αναγκαίες επιστημικές συνθήκες που επιβαλλονται από τη νοητική μας συγκρότηση και τις πεπερασμένες γνωστικές μας δυνάμεις - και «καθεαυτήν», δηλαδή ανεξάρτητα από αυτές τις επιστημικές συνθήκες⁵¹.

⁵⁰ Δεν εξετάζω εδώ τις εναλλακτικές ιδεαλιστικές και φαινομενοκρατικές αναγνώσεις των έργων του Μπάρκλεϊ.

⁵¹ Για μια πειστική υπεράσπιση της «ασθενούς» ερμηνείας των δύο «όψεων» ή «τρόπων θεώρησης», βλ. Gerold Prauss, *Erscheinung bei Kant*, Walter De Gruyter, Βερολίνο, 1971, *Kant und das Problem der*

Ο Στρώσον δεν συζητούσε καν τη δυνατότητα αποδοχής της κεντρικής διδασκαλίας του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, ακριβώς γιατί περιοριζόταν στην «ασχυρή» ανάγνωση⁵². Αντίθετα, ο Πάτναμ δεν δίστασε να επεξεργαστεί θέσεις σε μεγάλο βαθμό σύμφωνες με το πνεύμα της καντιανής κοπερνίκειας επανάστασης, επειδή έδειχνε έτοιμος να προσυπογράψει κάποια εκδοχή της εναλλακτικής «ασθενούς» ερμηνείας. Ωστόσο, ακόμη και αν θέλουμε να αξιοποιήσουμε κάποια νέα μορφή της τελευταίας για να στηρίξουμε επαρκώς τα υπερβατολογικά μας επιχειρήματα, θα χρειαστεί να εξηγήσουμε πώς κατανοούμε *a priori* τις επιστημικές συνθήκες δυνατότητας γνώσης των όντων, ή και νοηματοδότησης της γλώσσας μας, συνθήκες που τελικά οριοθετούν και τη φιλοσοφική μας δραστηριότητα. Εδώ, φιλόσοφοι όπως ο Μπέρναρντ Ουίλλιαμς (Williams) και ο Τζόνθαν Ληρ, μας καλούν να προσέξουμε την πιθανή συμβολή του Βιτγκενστάιν στην προβληματική που μας απασχολεί⁵³.

Dinge an Sich, Bouvier, Βόννη, 1974 και κυρίως Henry Allison, *Kant's Transcendental Idealism, An Interpretation and Defense*, 2^η έκδ., Yale University Press, Νιού Χέιβεν και Λονδίνο, 2004. Μια πρώτη ένδειξη των ερεισμάτων αυτής της ελκυστικής ανάγνωσης των κειμένων, βλ. τη συχνή αναφορά του Καντ στην «αρνητική» και μόνο έννοια των «νοουμένων». Βλ., μεταξύ άλλων, την ενότητα, «Περί της αρχής της διακρίσεως όλων των αντικειμένων εν γένει σε φαινόμενα και σε νοούμενα», *Κριτική του καθαρού λόγου*, (A236/B295 – A260/B315). Δυστυχώς υπάρχουν σημαντικά ερείσματα και της «ασχυρής» ερμηνείας, κυρίως όσον αφορά το χώρο του πρακτικού λόγου και την καντιανή αντίληψη περί της βαθύτερης μεταφυσικής θεμελίωσης της ελευθερίας της βουλήσεως.

⁵² Ο Strawson αρχικά φαίνεται να μη λαμβάνει διόλου υπόψη του παραλλαγές μιάς ερμηνείας τέτοιου είδους. Πολύ αργότερα δεν θα παραλείψει να αναφερθεί στην εναλλακτική αυτή ερμηνευτική δυνατότητα, αν και πιστεύει ότι παρέχει μια υπερβολικά ασθενή αντίληψη του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, που επιμένει στην «αρνητική» έννοια των νοουμένων και δεν στηρίζεται σε μια ακριβή και συνεπή εξέταση των κειμένων. Βλ. P.F. Strawson, “Sensibility and Understanding, and the Doctrine of Synthesis: Comments on Henrich and Guyer”, στο Eckart Förster, (επιμ.), *Kant's Transcendental Deductions*, Stanford University Press, 1989, Στάνφορντ, 69-77, 73.

⁵³ Η παρουσίαση που ακολουθεί βασίζεται κυρίως στα κείμενα του Ληρ. Βλ. Jonathan Lear, «Leaving the World Alone», *The Journal of Philosophy* τόμ. 79, 1982, σ. 382-403 [«Ας αφήσουμε τον κόσμο ως έχει» μτφρ. Χ.Μητσοπούλου, *Δευκαλίων*, τόμ. 16/2, Δεκέμβριος 1998, σ. 201-227] και «The Disappearing 'We'», *Proceedings of the Aristotelian Society*, συμπληρ. τόμ. 58, 1984, σ. 219-258 [«Το εξαφανιζόμενο 'εμείς'», μτφρ. Φ.Τσιγκάνου *Δευκαλίων*, τόμ. 13/1, Οκτώβριος 1994], «Transcendental Anthropology», στο Philip Pettit, John McDowell, (επιμ.), *Subject, Thought and Context*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1986, σ. 267-298. Η δεύτερη και η τρίτη εργασία αναδημοσιεύονται στο Jonathan Lear, *Open Minded*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1998, σ. 247-300. Για την αρχική έμπνευση της προσέγγισης του Ληρ, βλ. Bernard Williams, «Wittgenstein and Idealism», στο Geoffrey Vesey (επιμ.), *Understanding Wittgenstein*, Macmillan, Λονδίνο, 1976, αναδημοσιευμένο στη συλλογή άρθρων του Ουίλλιαμς, Moral Luck, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1981, σ.144-163. Πρβλ. και Virvidakis, *Transcendental Arguments, Transcendental Idealism and Scepticism*, ό.π. σ.152-257 και «Wittgenstein and the Development of Transcendental Philosophy», στο R. Haller & J. Brandl (επιμ.), *Wittgenstein: Towards a Re-Evaluation*, Proceedings of the 14th Wittgenstein-Symposium: Centenary Celebration, 13th to 20th August 1989, Holder-Pichler-Tempsky Verlag, Κίρχμπεργκ αμ Βέξελ και Βιέννη, 1990, σ. 144-146.

Το εγχείρημα της οριοθέτησης της σκέψης από τα μέσα, εφόσον δεν θέλουμε να διολισθήσει σε κάποιον εμπειρικό ιδεαλισμό ή εννοιολογικό σχετικισμό, μπορεί να μας αναγκάσει να δεχθούμε στη βάση της κριτικής μας θεώρησης αλήθειες που ο υπερβατολογικός τους ρόλος για την διασφάλιση της δυνατότητας της κατανοητής εμπειρίας μας *δείχνεται* ή *διαφαίνεται* από τη λειτουργία τους μέσα στη γλώσσα. Και αυτή η φανέρωσή τους γίνεται κατά τρόπο που πείθει πως είναι ανέφικτη οποιαδήποτε ουσιαστική αμφισβήτησή τους. Πρόκειται, θα λέγαμε, για προτάσεις που ο Καντ θα χαρακτήριζε ως συνθετικές *a priori*, εφόσον μας μιλούν για τα αναγκαία «δομικά στοιχεία» του κόσμου της εμπειρίας, χωρίς όμως να είναι εμπειρικές, ή να συνάγονται από την εμπειρία. Παρόμοιος, τηρουμένων των αναλογιών, για τη νέα βιτγκενσταϊνική προσέγγιση, θα μπορούσε να είναι ο ρόλος και των κεντρικών λογικών αληθειών, όπως η αρχή του αποκλεισμένου τρίτου ή της μη αντίφασης, αλλά και των προτάσεων που συνιστούν κανόνες της λογικής γραμματικής των πολύμορφων γλωσσικών μας παιχνιδιών και επέχουν θέση «υποστρώματος» ή «σκαλωσιάς», σύμφωνα με την περιγραφή των παρατηρήσεων της ύστερης περιόδου της σκέψης του Βιτγκενστάϊν, με τον τίτλο, *Περί της βεβαιότητας*⁵⁴. Πώς όμως θα έπρεπε να συλλάβουμε και να αναλύσουμε το υπερβατολογικά αναγκαίο *status* αυτών των αληθειών, εφόσον βέβαια δεχθούμε ότι γίνεται να τις ανιχνεύσουμε κατ'αρχήν; Και πώς να εννοήσουμε το υπερβατολογικό υποκείμενο, ή τα υποκείμενα, που *συμβάλλουν καθοριστικά* στη διαμόρφωση όψεων ή στοιχείων και του *κόσμου* της εμπειρίας, χωρίς να τον «δημιουργούν» εξ ολοκλήρου;

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Ληρ, «το κεντρικό καθήκον της φιλοσοφίας, για τον Βιτγκενστάϊν είναι να συνειδητοποιήσουμε τον τρόπο με τον οποίο είμαστε συγκροτημένοι πνευματικά», οπότε και «θα απελευθερωθούμε και από την ανάγκη να

⁵⁴ L. Wittgenstein, *On Certainty / Uber Gewissheit*, επιμ. G.E.M. Anscombe, G.H. von Wright, μτφρ. Denis Paul, G.E.M. Anscombe, Blackwell, Οξφόρδη, 1974. Βέβαια, το *status* των προτάσεων που αναφέρονται εδώ, όπως π.χ. ότι «δεν έχω βρεθεί στο φεγγάρι», «όλοι οι άνθρωποι έχουν γονείς», ή «η γη υπήρχε πριν από τη γέννησή μου», φαίνεται πολύ διαφορετικό από το καντιανό συνθετικό *a priori*, αφού δεν αποκλείεται ο ρόλος αυτών των θεμελιωδών προτάσεων του «υποστρώματος» ενός γλωσσικού παιχνιδιού να αλλάξει κάποια στιγμή και να λειτουργήσουν ως εμπειρικές. (Βλ. μεταξύ άλλων § 111, 211, 234, 97-98). Ενδεχομένως θα μιλούσαμε για κάποια μορφή σχετικοποιημένου, ή τοπικού, *συνθετικού a priori*. Για τις προτάσεις που αφορούν τη νοητική μας συγκρότηση στις οποίες θέλει να δώσει έμφαση ο

κατασκευάζουμε κίβδηλες δικαιολογήσεις για τις πρακτικές μας»⁵⁵. Αυτή ακριβώς η συνειδητοποίηση του «τρόπου της πνευματικής μας συγκρότησης», ή των βασικών συστατικών «του είδους του νου με τον οποίο είμαστε εφοδιασμένοι»⁵⁶, δεν αποτελεί το εμπειρικό, ενδεχομενικό συμπέρασμα, μιας καθαρά εμπειρικής έρευνας, αλλά το ιδιότυπο αναγκαίο πόρισμα του φιλοσοφικού στοχασμού πάνω στις συνήθειες δραστηριότητες μας, που, κατά τον Ληρ, θα μπορούσε να αποκληθεί «υπερβατολογική ανθρωπολογία»⁵⁷: «Το πρόβλημά μας είναι ότι το να είναι κανείς συγκροτημένος πνευματικά όπως εμείς, δεν είναι μια δυνατότητα μεταξύ άλλων που μπορούμε να διερευνήσουμε. Διερευνούμε το τί σημαίνει να είναι κανείς συγκροτημένος πνευματικά όπως εμείς, κινούμενοι με αυτοσυνειδησία και καθορίζοντας τί έχει περισσότερο και τί λιγότερο νόημα. Δεν μπορούμε να δούμε έστω και για λίγο πως θα ήταν να είναι κανείς διαφορετικά συγκροτημένος πνευματικά, εφ'όσον καθώς κινούμαστε προς τα εξώτερα όρια του τρόπου με τον οποίο είμαστε συγκροτημένοι πνευματικά, αγγίζουμε την ασυναρτησία και την ανοησία». Έτσι, «καταλήγει κανείς να δει ότι δεν υπάρχει καμμία αυθεντική δυνατότητα να έχει θεμελιωδώς διαφορετικές κατευθύνσεις ενδιαφέροντος και αντιλήψεις περί σημαντικότητας, καθ' όσον αυτή είναι η κίβδηλη δυνατότητα του να καταστεί διαφορετικά συγκροτημένος πνευματικά. Η ψευδαίσθηση της δυνατότητας γεννάται από το ότι σκεπτόμαστε τη δική μας μορφή ζωής ως μία μεταξύ άλλων»⁵⁸.

Κατά συνέπεια, η αλήθεια πως «είμαστε εφοδιασμένοι με τέτοιο νου ώστε:» που πρέπει να συνοδεύει αναγκαία κάθε μας δραστηριότητα ως «μια διαρκής δυνατότητα ανακλαστικής συνείδησης» εξαφανίζεται, όπως εξαφανίζεται και το «εγώ σκέπτομαι», ή «εγώ νοώ», του Καντ⁵⁹. Στο *Tractatus*, το ατομικό υπερβατολογικό υποκείμενο που «τα όρια της γλώσσας του είναι τα όρια του κόσμου του» εξαφανιζόταν, και ο «υπερβατολογικός σολιψισμός», υποχωρούσε μπροστά στον συμπληρωματικό του

Ληρ, δεν μπορούμε καν να συζητήσουμε αυτό το ενδεχόμενο. Πρβλ. και Strawson, «Kant's New Foundation of Metaphysics», *ό.π.*, σ. 234-235.

⁵⁵ Lear, «Αφήνοντας τον κόσμο ως έχει», *ό.π.*, σ.225.

⁵⁶ Εδώ χρησιμοποιώ εναλλακτικά τις διαφορετικές αποδόσεις από τις ελληνίδες μεταφράστριες των εκφράσεων «our mindedness», «being minded as we are», που απαντούν σε όλα τα σχετικά κείμενα του Ληρ.

⁵⁷ Lear, «Transcendental Anthropology», *ό.π.*, σ.298.

⁵⁸ Lear, «Αφήνοντας τον κόσμο ως έχει», *ό.π.*, σ. 206-207.

⁵⁹ Lear, «Το εξαφανιζόμενο 'εμείς'», *ό.π.* 71-73.

«εμπειρικό ρεαλισμό». Κατά ανάλογο τρόπο, στο έργο του ύστερου Βιτγκενστάϊν το συλλογικό υποκείμενο της ανθρώπινης κοινότητας που συγκροτεί την κανονιστική διάσταση κάθε γλωσσικού παιχνιδιού, έτσι ώστε να μπορούμε να πούμε πως «η συμφωνία», όχι «στις γνώμες», αλλά «στη μορφή ζωής», «αποφασίζει τί είναι σωστό και τί λάθος»⁶⁰, χάνεται από το προσκήνιο, και ο «υπερβατολογικός αντιρεαλισμός» όσον αφορά το νόημα παραχωρεί τη θέση του σε μια μορφή κοινού εμπειρικού ρεαλισμού⁶¹. Έτσι, αποφεύγονται οι παγίδες των αμιγώς αντιρεαλιστικών προσεγγίσεων της κατασκευοκρατίας και του συμβατισμού στη θεωρία του νοήματος και στη φιλοσοφία των μαθηματικών. «Η διαφορά ανάμεσα στον Βιτγκενστάϊν και τους συμβατιστές μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: οι συμβατιστές δηλώνουν μια ψευδή πρόταση· ο Βιτγκενστάϊν προσπαθεί να δείξει πιο πέρα, προς μια υπερβατολογική διαισθητική ιδέα»⁶². Σύμφωνα με αυτή την «διαισθητική ιδέα», η επίμαχη σχέση μεταξύ της πνευματικής συγκρότησης του υποκειμένου, (εν προκειμένω της κοινότητας), και της πραγματικότητας με την οποία αλληλεπιδρά διαφαίνεται από τις ανθρώπινες πρακτικές, αλλά δε μπορεί να «λεχθεί» χωρίς να προκύψει ανοησία από την ίδια την προσπάθεια γραμματικά ορθής και λογικά συνεκτικής σύλληψης της σχέσης από κάποια εξωτερική σκοπιά..

Η προτεινόμενη ανάγνωση των κειμένων του Βιτγκενστάϊν επιτρέπει στον Δηρ να ισχυριστεί ότι εισηγείται μια εύλογη και φιλοσοφικά λειτουργική αντίληψη του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Η αντίληψη αυτή φαίνεται να συμβαδίζει με την «ασθενή» ερμηνεία, που μνημονεύσαμε παραπάνω, και μάλιστα την βελτιώνει, εφόσον αποφεύγει τόσο τον δυισμό «εννοιολογικού σχήματος και εμπειρικού περιεχομένου», το οποίο έχει υποστεί την καταλυτική κριτική του Ντόναλντ Ντέιβιντσον, ως «το τρίτο δόγμα του εμπειρισμού», όσο και την αναγνώριση της ύπαρξης μιας χωριστής οντολογικής διάστασης «νοουμένων»⁶³. Οπότε, θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι και η

⁶⁰ Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, ό.π. (τροποποιημένη μετάφραση), § 241.

⁶¹ Πρβλ. και Williams, «Wittgenstein and Idealism», ό.π. σ. 146-147.

⁶² Lear, «Αφήνοντας τον κόσμο ως έχει», ό.π., σ. 207

⁶³ Lear, «Αφήνοντας τον κόσμο ως έχει», ό.π., σ. 214. Πρβλ Donald Davidson, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, τόμ. 67, 1973/4, σ. 5-20, αναδημοσιευμένο στο Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1984, σ. 183-198 [«Η ίδια η ιδέα ενός εννοιολογικού σχήματος», ελλ.μτφρ. Ν.Γρηγοριάδης, *Δευκαλίων*, τόμ. 11/1, Οκτώβριος 1992, σ.13-29]. Η υπερβατολογική, αντισκεπτικιστική και αντισχετικιστική επιχειρηματολογική στρατηγική του Ντέιβιντσον, φαίνεται να έχει καντιανή και βιτγκενσταϊνική αφετηρία, αλλά και γενικότερα μπορεί κανείς

επαληθευσιοκρατία και γενικότερα ο αντιρεαλισμός, που αναπόφευκτα παρεισφρέει στις προκείμενες των υπερβατολογικών επιχειρημάτων, δεν θα έπρεπε να μας ανησυχεί εφόσον έχει υπερβατολογικό και όχι εμπειρικό χαρακτήρα⁶⁴.

Δυστυχώς, η προσπάθεια επεξεργασίας μιάς ικανοποιητικής παραλλαγής του ιδιόμορφου καντιανού ιδεαλισμού με την αξιοποίηση της κριτικής γλωσσαναλυτικής θεώρησης του Βιτγκενστάιν, ανεξάρτητα από το κατά πόσον η ανάγνωση στην οποία βασίζεται ανταποκρίνεται στο πνεύμα αυτής της θεώρησης, δεν κατορθώνει να πείσει πως επιλύει τα προβλήματα λογικής συνοχής που επισημάναμε παραπάνω⁶⁵. Το να αναγνωρίσουμε στις θέσεις του υπερβατολογικού ιδεαλισμού το παράδοξο *status* ενοράσεων που δείχνονται μέσα από τη γλωσσική μας πρακτική, αλλά δεν διατυπώνονται σε προτάσεις με νόημα, ή το να παρατηρήσουμε πως το υπερβατολογικό «εμείς» εξαφανίζεται, ενώ οι ψιλές λογικές δυνατότητες «νοουμένων υποκειμένων» με τελείως διαφορετική πνευματική συγκρότηση και ενός ακατανόητου κόσμου της εμπειρίας είναι «κίβδηλες» και δεν συνιστούν «γνήσια» ενδεχόμενα, δεν αρκεί για να εξηγηθεί ο συνδυασμός του υπερβατολογικού και του εμπειρικού επιπέδου. Σύμφωνα μάλιστα με την πρόσφατη, «αυστηρή» ή «αποφασιστική» (*resolute*), ερμηνεία του *Tractatus*⁶⁶, που

να επισημάνει πολλά καντιανά στοιχεία στην όλη προσέγγισή του. Πρβλ. και Strawson, «Kant's New Foundation of Metaphysics», *ό.π.*, σ. 233-234, και Stelios Virvidakis, «The Transcendental Strategy Against Scepticism and Relativism», *Skepsis* 3 (1992): 33-45.

⁶⁴ Βλ. και Lear, «Το εξαφανιζόμενο 'εμείς'», *ό.π.* σ. 52: «Συνεπώς η άποψη του Βιτγκενστάιν έχει με την επαληθευσιμότητα τόσο σχέση όση και ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός με το εμπειρικό του αντίστοιχο».

⁶⁵ Για μια διεξοδική κριτική των θέσεων των Ουίλλιαμς και Λήρ, τόσο από την άποψη της ερμηνευτικής πιστότητας στη σκέψη του Βιτγκενστάιν, όσο και από τη σκοπιά της συγχρονικής φιλοσοφικής συζήτησης, βλ. A.W.Moore, *Points of View*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1996, και Michael Forster, *Wittgenstein on the Arbitrariness of Grammar*, Princeton University Press, Πρίνστον, 2004. Βλ. και Strawson, «Kant's New Foundation of Metaphysics», *ό.π.*, 234-35. Πρβλ. όμως σχετικά με αυτή τη γενικότερη θεματική και τις θετικότερες προσεγγίσεις του Graham Bird, *Beyond the Limits of Thought*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1995, και Mark Sacks, *The World We Found, The Limits of Ontological Talk*, Duckworth, Λονδίνο, 1989. Βλ. ακόμη, τις αντιιδεαλιστικές ενστάσεις του Στράουντ στην αντιπαράθεση του με τον Ληρ, Barry Stroud, «The Allure of Idealism», *Proceedings of the Aristotelian Society*, συμπληρ. τόμ. 58, 1984, [«Η γοητεία του ιδεαλισμού», μτφρ. Φ.Τσιγκάνου *Δευκαλίον*, τόμ. 13/1, Οκτώβριος 1994, σ. 61-77].

⁶⁶ Βλ. τα κείμενα της συλλογής Alice Crary, Rupert Reed (επιμ.), *The New Wittgenstein*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2000. Μια πρώτη κριτική αναφορά σε αυτή τη σημαντική ερμηνεία παρέχεται στο Κωστής Κωβαίος, «Ludwig Wittgenstein», *Cogito*, τεύχ. 1, Ιούλιος 2004, σ.116-117. Η ερμηνεία αυτή συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό με την καθαρά «διαλυτική», ή «θεραπευτική» αντίληψη της γλωσσανάλυσης και διαβάζει, θα λέγαμε, το *Tractatus* μέσα από την γλωσσαναλυτική πρακτική των *Φιλοσοφικών ερευνών*. Για μια ακραιφνή και συνεπή εκδοχή της θεραπευτικής προσέγγισης του φιλοσοφείν, που εμπνέεται από τη σκέψη και τις γλωσσαναλυτικές μεθόδους του Βιτγκενστάιν, χωρίς ωστόσο να ακολουθεί και τη νέα ερμηνεία του *Tractatus*, αλλά που απορρίπτει σαφώς την υπερβατολογική ιδεαλιστική θεώρηση, βλ.

έχουν, μεταξύ άλλων, αναπτύξει οι Κόρα Ντάιμοντ (Diamond) και Τζέιμς Κόναντ, δεν μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε «βαθείς» ή διαφωτιστικές και σε κοινές μορφές ανοησίας. Η γλωσσική μας πρακτική δεν αφήνει να διαφανούν κάποιες, υποτίθεται σημαντικές, μυστηριώδεις και παράδοξες μεταφυσικές αλήθειες σχετικά με τη σύνθεση ρεαλισμού και ιδεαλισμού ή αντιρεαλισμού. Και, εφόσον αυτή η καντιανής έμπνευσης σύνθεση παραμένει ουσιαστικά ανέφικτη, θα έπρεπε να αναγνωρίσουμε και τη σοβαρή δυσκολία υποστήριξης των καθαρά ιδεαλιστικών ή αντιρεαλιστικών λύσεων στις οποίες κινδυνεύουμε να διολισθήσουμε⁶⁷.

Ωστόσο, παρά τις αντιρρήσεις που μόλις συνοψίσαμε, έχει κανείς την αίσθηση ότι η καντιανή προοπτική, στην περισσότερο «εξημερωμένη» και μεταφυσικά «ασθενή» εκδοχή της, παραμένει βιώσιμη ή τουλάχιστον φιλοσοφικά ενδιαφέρουσα. Στην τελευταία ενότητα της παρουσιάσής μας θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε συνοπτικά μια ακόμη διαφορετική περίπτωση οικειοποίησής της, που και πάλι καθορίζεται μέσα από βιτγκενσταϊνικό πρίσμα.

5. Η υπερβατολογική υπεράσπιση ενός «μινιμαλιστικού εμπειρισμού» από τον Τζων Μακντάουελ και οι εγελιανές της προεκτάσεις - Η υπερβατολογική προσέγγιση ως βιτγκενσταϊνική θεραπεία.

Στο έργο του Τζων Μακντάουελ συναντούμε γνώριμα καντιανά μοτίβα και επιχειρήματα, αλλά και την κυρίαρχη επίδραση του Βιτγκενστάϊν η οποία τον οδηγεί σε μια περισσότερο θεραπευτική και ησυχαστική αντιμετώπιση του φιλοσοφείν⁶⁸. Εκείνο που αξίζει να μας απασχολήσει είναι η κατεύθυνση στην οποία φαίνεται να κινείται η αντίληψη της υπερβατολογικής προσέγγισης την οποία υιοθετεί. Ασφαλώς, δε μπορούμε

Κωστής Κωβαίος, *Ολα κνοφορούνται μέσα στη γλώσσα*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1995. Βλ. και παρακάτω τη συζήτηση της χρήσης της έννοιας του «υπερβατολογικού» από τον Μακντάουελ.

⁶⁷ Βλ. Stroud, «Η γοητεία του ιδεαλισμού», *ό.π.*.

⁶⁸ Χρησιμοποιώ τον όρο «ησυχαστικός», ο οποίος έχει θεολογικές υποδηλώσεις, με καθαρά τεχνική μετα-φιλοσοφική σημασία. Σύμφωνα με αυτήν, ο *ησυχασμός* (*quietism*) χαρακτηρίζει κάθε φιλοσοφική τοποθέτηση που απορρίπτει τη δυνατότητα συγκρότησης κάποιας *φιλοσοφικής θεωρίας*, ή επιδίωξης ιδιαίτερης *φιλοσοφικής γνώσης* και γενικότερα αναζήτησης ουσιωδών, θετικών πορισμάτων της φιλοσοφικής δραστηριότητας. Σχετικά με την απόδοση τέτοιας ησυχαστικής στάσης στον Βιτγκενστάϊν, βλ.

εδώ να παρακολουθήσουμε τις λεπτομέρειες της εξέλιξης των τοποθετήσεών του. Γι'αυτό και θα σταθούμε σε ορισμένες μόνο από αυτές τις τοποθετήσεις για να αποτιμήσουμε την ιδιαιτερότητά τους.

Από τη δεκαετία του '80, ο Μακντάουελ, δείχνει να ενδιαφέρεται για την προάσπιση κάποιας μορφής ρεαλισμού στο χώρο των θεωριών του νοήματος που θα μπορούσε να αποφύγει τη Σκύλλα του μεταφυσικού δογματισμού, αλλά και τη Χάρυβδη του σκεπτικισμού και του καθαρόαιμου αντιρεαλισμού. Στο εγχείρημά του, που θυμίζει τα ανάλογα εγχειρήματα του Στρώσον και του Πάτναμ, θα λέγαμε πως αναβιώνει για μια ακόμη φορά η στρατηγική του Καντ, η οποία υπαγορεύει την διερεύνηση και τον έλεγχο των εσφαλμένων κοινών προϋποθέσεων εξίσου απορριπτέων, αντιπαρατιθέμενων επιλογών της προκριτικής φιλοσοφίας⁶⁹. Τη νέα εφαρμογή της στρατηγικής αυτής ο Μακντάουελ την ανιχνεύει και στα κείμενα του Βιτγκενστάϊν, στα οποία παραπέμπει ρητά, διορθώνοντας τις κατ'αυτόν λανθασμένες, σκεπτικιστικές ή αντιρεαλιστικές ερμηνείες τους.

Πράγματι, ασκώντας κριτική στις θέσεις των Ντάμετ και Κρίσπιν Ράϊτ (Wright) ο Μακντάουελ προσπαθεί να προτείνει μια «μέση» ή «τρίτη οδό», μεταξύ του παραδοσιακού πλατωνισμού και του αντιρεαλισμού στο χώρο των θεωριών του νοήματος. Αντικρούοντας την άποψη πως η αποδοχή μιας πραγματικότητας που υπερβαίνει τη δυνατότητα επαλήθευσης είναι μια «απλή αντανάκλαση της γραμματικής», παρατηρεί: «Αν η θέση της 'αντανάκλασης' είναι αληθής πρόκειται για μια υπερβατολογική αλήθεια, το είδος του πράγματος που δείχνεται αλλά δε λέγεται. Γιατί δεν υπάρχει κάποια σκοπιά από την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη γλωσσική μας πρακτική κατά τρόπο που έχει νόημα, πέρα από την ένταξη μέσα σ'αυτή την πρακτική· και από αυτή τη σκοπιά ο κόσμος που υπερβαίνει την επαλήθευση βρίσκεται ασφαλώς μέσα στην εικόνα. Αν η θέση της αντανάκλασης επιτρέπει έναν αντιρεαλισμό, τότε πρόκειται για ένα υπερβατολογικό αντιρεαλισμό, που δε χρειάζεται να συγκρούεται

Joachim Schulte, "Wittgenstein's Quietism", στο Uwe Meixner (επιμ.), *Metaphysik in postmetaphysischen Zeitalter*, öbn&htp, Βιέννη, 2001, σ. 37-50.

⁶⁹ Για μια συνοπτική θεώρηση της καντιανής στρατηγικής, βλ. και Lewis White Beck, «Kant's Strategy», στη συλλογή άρθρων του, *Essays on Kant and Hume*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο, 1978, σ. 3-19.

με την πεποίθησή μας σχετικά με την αναπόδραστη αναγκαιότητα της θέσης του ρεαλισμού για την κατανόηση του εαυτού μας»⁷⁰.

Και ελέγχοντας τις τοποθετήσεις των αντιπάλων του, στους οποίους αποδίδει μια αδικαιολόγητη ακραία απαίτηση για στέρεα θεμέλια, περιγράφει τη θεώρησή τους σαν, «ένα αντιρεαλισμό που αφορά το νόημα ο οποίος σχετίζεται με την εσφαλμένα ερμηνευμένη, βαθύτερη διδασκαλία όπως ένας ρηχός εμπειρικός ιδεαλισμός θα σχετιζόταν με τον ανάλογο υπερβατολογικό ιδεαλισμό[- δική μου υπογράμμιση]». Η συνέχεια του συλλογισμού του είναι, θα λέγαμε, αναμενόμενη: «Ο υπερβατολογικός ρεαλιστής ισχυρίζεται ότι από την προοπτική της κοσμικής εξορίας θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τις σχέσεις μεταξύ της γλώσσας μας και ενός ρεαλιστικά νοούμενου κόσμου. Οι αντιρεαλιστές αντιδρούν αλλά κατά διαφορετικούς τρόπους. Ο αντιρεαλιστής όσον αφορά το νόημα αντιδρά δίνοντας μια διαφορετική εικόνα του πώς θα φαίνονταν τα πράγματα από αυτή την προοπτική· αλλά η σωστή αντιμετώπιση έγκειται στο να απορρίψουμε την ιδέα της κοσμικής εξορίας»⁷¹.

Η προσέγγιση αυτή του Μακντάουελ αναπτύσσεται διεξοδικότερα στη συζήτησή του των απόψεων του Βιτγκενστάϊν για τη συμμόρφωση με κάποιο κανόνα, όπου προσπαθεί να αντικρούσει την χιουμιανή ανάγνωση του Κρίπκη (Kripke) κατά την οποία μπορούμε να ανιχνεύσουμε ένα σκεπτικιστικό παράδοξο με σκεπτικιστική λύση καθώς και την καθαρά αντιρεαλιστική ερμηνεία του Ράϊτ⁷². Και πάλι υποστηρίζει μια επαρκώς ρεαλιστική θεώρηση της αντικειμενικότητας του κανονιστικού στοιχείου, η οποία

⁷⁰ Βλ. J.McDowell, «Anti-Realism and the Epistemology of Understanding», στο Herman Parret, Jacques Bouveresse (επιμ.), *Meaning and Understanding*, Walter de Gruyter, Βερολίνο, 1981, σ.225-248, αναδημοσιευμένο στη συλλογή άρθρων του, *Meaning, Knowledge and Reality*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1998, σ.314-343, 342. «Wittgenstein on Following a Rule», *Synthese*, τόμ.58, 1984, σ. 325-363, αναδημοσιευμένο στη συλλογή άρθρων του, *Mind, Value and Reality*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1998, σ.221-262, στην οποία περιλαμβάνονται και εργασίες όπου υποστηρίζεται μια ενδιαφέρουσα εκδοχή ανθρωποκεντρικού, μετριοπαθούς, ηθικού ρεαλισμού [«Ο Wittgenstein περί του να ακολουθεί κανείς έναν κανόνα», ελλ.μτφρ. Β.Κιντή, *Δευκαλίων*, τόμ.13/2-3, Φεβρουάριος- Ιούνιος 1995, σ. 175-214.]

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 342-343.

⁷² «Wittgenstein on Following a Rule», *Synthese*, τόμ.58, 1984, σ. 325-363, αναδημοσιευμένο στη συλλογή άρθρων του, *Mind, Value and Reality*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1998, σ.221-262, στην οποία περιλαμβάνονται και εργασίες όπου υποστηρίζεται μια ενδιαφέρουσα εκδοχή ανθρωποκεντρικού ηθικού ρεαλισμού [«Ο Wittgenstein περί του να ακολουθεί κανείς έναν κανόνα», ελλ.μτφρ. Β.Κιντή, *Δευκαλίων*, τόμ.13/2-3, Φεβρουάριος- Ιούνιος 1995, σ. 175-214.], Πρβλ. και Βούλα Τσινόρεμα, «Ο Wittgenstein και η συζήτηση γύρω από τη γλωσσική κανονιστικότητα», *Δευκαλίων*, τόμ. 13/2-3, σ. 137-173.

απομακρύνεται από την υπερβατική σκοπιά του κλασικού πλατωνισμού, χωρίς ωστόσο να αντικαθιστά την συστατική του νοήματος έννοια των συνθηκών αληθείας με την εναλλακτική, αντιρεαλιστική σύλληψη του νοήματος μόνο μέσω συνθηκών επαλήθευσης. Μάλιστα, κάνει λόγο για ένα πειστικό υπερβατολογικό επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο, «συνθήκη για τη δυνατότητα να βρούμε κάποια πραγματική εφαρμογή για την έννοια του νοήματος είναι να απορρίψουμε τον αντιρεαλισμό» και προσπαθεί να συμπληρώσει τις προκείμενές του με μια «ικανοποιητική εξήγηση για το πώς κάνει λάθος ο αντιρεαλισμός»⁷³.

Το καντιανό υπόβαθρο και οι αλληλοεξαρτώμενες διαστάσεις της σκέψης του Μακντάουελ αναδεικνύονται πληρέστερα στη μονογραφία του, *Mind and World* [*Νους και κόσμος*] του 1994⁷⁴. Μια ικανοποιητική περιγραφή των σύνθετων επιχειρημάτων και των επί μέρους συμπερασμάτων του έργου θα απαιτούσε αυτοτελή πραγμάτευση που δεν μπορεί να αναληφθεί στο πλαίσιο της ανάλυσής μας. Πάντως, για να συνοψίσουμε σε λίγες προτάσεις την κεντρική του ιδέα, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι πρόκειται για μια περίτεχνη προσπάθεια υπέρβασης κλασικών γνωσιολογικών και οντολογικών δυισμών και λογικών εντάσεων στην ιστορία της φιλοσοφίας.

Εάν πιστεύουμε ότι ο φιλοσοφικός στοχασμός απαιτεί δικαιολογήσεις των πεποιθήσεών μας, δηλαδή τοποθετήσεις, συσχετίσεις και συμπερασμούς μέσα στο «χώρο των λόγων» («space of reasons») και όχι απλώς αιτιακές, νομολογικές εξηγήσεις μέσα στην επικράτεια της φύσης, δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε πώς είμαστε σε θέση να έχουμε ασφαλή γνωστική πρόσβαση στον κόσμο που μας περιβάλλει. Διαπιστώνουμε ότι ο κλασικός, θεμελιοκρατικός εμπειρισμός, σύμφωνα με τον οποίο η γνώση μας της εξωτερικής προς το νου πραγματικότητας βασίζεται σε γυμνά δεδομένα των αισθήσεων, δεν είναι σε θέση να συλλάβει την υφή των αναγκαίων δικαιολογήσεων. Η ύπαρξη τέτοιων δεδομένων με δικαιολογητική λειτουργία αποτελεί μύθο όπως έδειξε ο αμερικανός φιλόσοφος Ουίλφριντ Σέλλαρς (Sellars)⁷⁵. Από την άλλη όμως πλευρά, αν

⁷³ McDowell, «Wittgenstein on Following a Rule», *ό.π.*, 201.

⁷⁴ John McDowell, *Mind and World*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ. 1994.

⁷⁵ Βλ. Wilfrid Sellars, «Empiricism and the Philosophy of Mind», όπου χρησιμοποιείται η έκφραση «Μύθος του Δεδομένου» («Myth of the Given»). Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στο Herbert Feigl & Michael Scriven (επιμ.) *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, τομ.1.; University of Minnesota Press, Μιννεάπολη, 1956, Ανατυπώθηκε στη συλλογή άρθρων του Sellars, *Science, Perception and Reality*,

υιοθετήσουμε ένα καθαρά συνεκτικιστικό μοντέλο για τις πεποιθήσεις που απαρτίζουν τη γνώση μας, κινδυνεύουμε να «κλειστούμε» στο εσωτερικό της νοητικής μας δραστηριότητας και να χάσουμε την απαιτούμενη «τριβή» με τον κόσμο.

Κατά τον Μακντάουελ, ο τρόπος να αποφύγουμε το δίλημμα που φαίνεται να αντιμετωπίζουμε είναι να απορρίψουμε τον παραδοσιακό εμπειρισμό, χωρίς να καταφύγουμε στη ρασιοναλιστική απομόνωση στο επίπεδο των εσωτερικών σχέσεων πεποιθήσεων ή προτάσεων. Ωστόσο, για να δεχθούμε ότι μπορούμε να προσλάβουμε οποιαδήποτε υπαρκτά στοιχεία της πραγματικότητας πρέπει να συμφωνήσουμε ότι δε μπορεί να υπάρχει κάποιο αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ του υλικού της εμπειρίας και του νου μας. Ο κόσμος μάς «διανοίγεται», ακριβώς γιατί είναι ουσιωδώς νοήσιμος, και το περιεχόμενο της εμπειρίας μας εννοιολογικό από την πρώτη στιγμή της πρόσληψής του. Και κάτι τέτοιο δε θα μπορούσε να συμβαίνει εάν ο φυσικός κόσμος ήταν τελείως ξένος προς την πνευματική διάσταση που συγκροτεί το «χώρο των λόγων» μας ή, αντίστροφα, αν αυτή η διάσταση αποδεικνυόταν τελείως αναγώγιμη σε εκείνον, στερημένη από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Ετσι, ο Μακντάουελ εισηγείται την αντίληψη την οποία αποκαλεί «φυσικοποιημένο πλατωνισμό», αντιδιαστέλλοντάς την και προς τον «αχαλίνωτο πλατωνισμό», που θα αποχώριζε τελείως το νοητικό από το φυσικό στοιχείο, και προς τον κυρίαρχο «ωμό νατουραλισμό», που προσπαθεί απλώς να το εξαλείψει ή αγνοεί τη μη αναγωγιμότητά του. Η πνευματική ή νοητική διάσταση περιλαμβάνεται ως οργανικό μέρος της πραγματικότητας και αναδύεται ως δεύτερη φύση μέσα από τη ζωή των ανθρώπινων κοινοτήτων⁷⁶.

Η αναπτυσσόμενη προβληματική είναι όντως καντιανή, στο βαθμό που επιχειρείται να ξεπεραστούν διχοτομίες και αντινομίες οφειλόμενες, κατά τον φιλόσοφο, στην απουσία επαρκούς κριτικής εμβάθυνσης στις γνωσιολογικές προϋποθέσεις ερωτημάτων η βιαστική απάντηση στα οποία φαίνεται να μας παγιδεύει στη μια ή την άλλη εξίσου απαράδεκτη θέση. Ο Μακντάουελ μοιάζει να διερευνά συνθήκες

Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1963 και σε επανέκδοση Ridgeview, Ατασκαντέρο, 1991. Πρόσφατα ανατυπώθηκε ως ανεξάρτητη μονογραφία, με Εισαγωγή από τον Ρίτσαρντ Ρόρτν και με Οδηγό Μελέτης από τον Ρόμπερτ Μπράντομ, (Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1997). Όπως θα δούμε στη συνέχεια ο Μακντάουελ αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο άρθρο του Σέλλαρς.

⁷⁶ Για μια συστηματικότερη παρουσίαση του περιεχομένου του *Mind and World*, βλ., Χάρης Χρόνης, «Ο McDowell και το δίλημμα ιδεαλισμού – νατουραλισμού», *Δευκαλίων* τόμ. 19/1, Ιούνιος 2001, σ. 87-106.

δυνατότητας της γνώσης και της κατανόησης του κόσμου. Οι λύσεις όμως τις οποίες επεξεργάζεται αποβλέπουν στην υπέρβαση δυστικών σχημάτων που διατηρούνται και στο καντιανό μοντέλο, και κατά τούτο πλησιάζουν σε κάποια σημεία τις μεταγενέστερες ιδεαλιστικές και ειδικότερα τις εγγελιανές συνθέσεις. Έτσι, για παράδειγμα, ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι η αυτενέργεια της διάνοιας παρεμβαίνει ήδη από την πρώτη στιγμή στο επίπεδο της δεκτικότητας της αισθητικότητας, ο Μακντάουελ θεωρεί αναγκαία την παραδοχή πως «ο χώρος των λόγων» είναι χωρίς όρια, ή πως ο φυσικός κόσμος είναι ουσιωδώς και πλήρως εννοιοποιήσιμος. Και έχει παρατηρηθεί ότι κατ'αυτόν τον τρόπο η υφή της πραγματικότητας φαίνεται σε τελευταία ανάλυση να είναι πνευματική και η αλήθεια να μη μπορεί να υπερβαίνει ριζικά τη δυνατότητα επαλήθευσης⁷⁷.

Τα τελευταία χρόνια, ο Μακντάουελ αναπτύσσει τις επί μέρους τοποθετήσεις του στο *Mind and World*, απαντώντας στις κριτικές που του έχουν απευθυνθεί από πολλές πλευρές, ενώ εστιάζει την προσοχή του στην ερμηνεία των θέσεων του Σέλλαρς, ιδιαίτερα της επιχειρηματολογίας του τελευταίου στο άρθρο, «Empiricism and the Philosophy of Mind»⁷⁸. Και στην ερμηνευτική του διαμάχη με τον Ρόμπερτ Μπράντομ (Brandt) για την ορθή ανάγνωση και αξιοποίηση των κειμένων του Σέλλαρς φαίνονται, νομίζω, τα όρια της εγγελιανής του στροφής⁷⁹.

Ο Μακντάουελ συμφωνεί με τον Μπράντομ όσον αφορά την θετική αποτίμηση του καίριου ρόλου της σελλαρσιανής επίθεσης στον «Μύθο του Δεδομένου» για την

⁷⁷ Σχετικά με την κριτική επισήμανση ιδεαλιστικών τάσεων στο *Mind and World*, βλ. μεταξύ άλλων, Pascal Engel, «L'espace des raisons est-il sans limites?», στο K.O.Apel, J.Barnes et al., *Un siècle de philosophie*, Gallimard, Παρίσι, 2000, σ. 231-176, Richard Bernstein, «McDowell's Domesticated Hegelianism», Michael Friedman, «Exorcizing the Philosophical Tradition», στο Nicholas Smith (επιμ.) *Reading McDowell*, ό.π., σ. 9-24, 25- 57 και Sally Sedgwick, «McDowell's Hegelianism», *European Journal of Philosophy*, τόμ. 5:1, 1997, σ. 21-38, και Andrew Bowie, «John McDowell's Mind and World and Early Romantic Epistemology», *Revue Internationale de Philosophie*, τόμ. 3, 1996, σ. 515-554. Για μια ενδιαφέρουσα θετική αντιμετώπιση, βλ. Χρόνης, ό.π. αλλά πρβλ. και Πέτρος Πολυμένης, *Η ανάδυση της κανονιστικότητας*, διδακτορική διατριβή, υπό έκδοση, (εκδ. Ζαχαρόπουλος).

⁷⁸ Βλ. John McDowell, «Having the World in View: Sellars, Kant and Intentionality», *The Journal of Philosophy*, τόμ. 95, 1998, σ. 431-491.

⁷⁹ Σχετικά με την διαμάχη αυτή, η οποία τείνει να προσλάβει σχολαστικές διαστάσεις, βλ. John McDowell, «Υπερβατολογικός εμπειρισμός», μτφρ. Ν.Ψαρομήλιγκος, *Δευκαλίων*, τόμ. 21/1, σ. 65-90, Robert Brandom, «Καμιά εμπειρία δεν είναι απαραίτητη: Εμπειρισμός, μη συναγωγική γνώση και δευτερεύουσες ιδιότητες», μτφρ. Μ. Φιολιτάκη, *Δευκαλίων*, τόμ. 21/1, σ.91-112, Στέλιος Βιρβιδάκης, «Εμπειρισμός και εμπειρία μετά τον Sellars», *Δευκαλίων*, τόμ. 21/1, σ. 45-64. Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο παραπάνω άρθρο μου.

υπονόμευση του κυρίαρχου μοντέλου του παραδοσιακού εμπειρισμού. Διαφωνεί όμως ριζικά με την πρόταση πλήρους εγκατάλειψης των εμπειριστικών μας διαισθήσεων. Πιστεύει ότι και ο Σέλλαρς ενδιαφέρεται, όχι μόνο να διαφυλάξει, αλλά και να αποκαταστήσει αυτές τις διαισθήσεις με το σωστό τους νόημα. Ο Μακντάουελ προσπαθεί να υπερασπιστεί ένα είδος «μινιμαλιστικού», και ταυτόχρονα, σύμφωνα με τους χαρακτηρισμούς του, «βαθύτερου» και «ευρύτερου», όχι «στενά γνωσιολογικού», εμπειρισμού, το πρόταγμα του οποίου ανιχνεύει στην σκέψη του Σέλλαρς, και ιδιαίτερα στην περισσότερο καντιανή θεώρηση που απαντά στο βιβλίο του *Science and Metaphysics*⁸⁰. Ο μη παραδοσιακός αυτός εμπειρισμός χαρακτηρίζεται ως «υπερβατολογικός», εφόσον αναδεικνύει τον υπερβατολογικό ρόλο της εμπειρίας, ως αναγκαίας συνθήκης για να μπορεί κατ'αρχήν η σκέψη μας να έχει αντικειμενική σημασία, ή, με άλλα λόγια, ως του ουσιώδους τρόπου αυτής της σκέψης να κατευθύνεται και να έχει γνωστική πρόσβαση στον κόσμο.

Πράγματι, κατά τον Μακντάουελ, ο Σέλλαρς συνειδητοποιεί την ανάγκη να υποστηρίξει την αλληλεξάρτηση και των δύο επιστημικών διαστάσεων που συγκροτούν τη γνώση του κόσμου, δηλαδή των εμπειρικών, παρατηρησιακών μας αναφορών από γενικότερες θεωρητικές πεποιθήσεις, αλλά και αντίστροφα. Και οι δύο αυτές διαστάσεις (της εμπειρικής πρόσληψης και της θεωρητικής σύλληψης) προβάλλουν ως υπερβατολογικά αναγκαίες: «Για να είναι κατανοητό ότι οι εμπειρίες έχουν αντικειμενικό περιεχόμενο (ότι, στο ιδίωμα του Σέλλαρς, περιέχουν ισχυρισμούς για τον αντικειμενικό κόσμο), πρέπει να αναγνωριστεί ότι η ίδια η ικανότητα για εμπειρία εξαρτάται από προηγούμενη γνώση όπως εκείνη που εξαρτάται από την εμπειρία στην πρώτη διάσταση. Πρέπει να είναι δυνατό να καταλάβουμε πώς εκείνο το οποίο κάποιες εμπειρίες δείχνουν να αποκαλύπτουν βρίσκει τη θέση του σε μια θεώρηση του κόσμου που είναι ήδη κτήμα μας. Αυτή η διατύπωση δείχνει πώς ο υπό εξέταση μη παραδοσιακός εμπειρισμός έχει μια υπερβατολογική πλευρά, με μια τουλάχιστον σε γενικές γραμμές καντιανή έννοια. Και από τη στιγμή που θα δούμε ότι η εισαγωγή της δεύτερης διάστασης έχει αυτό το υπερβατολογικό νόημα, είναι εύκολο να βρει κανείς μια

⁸⁰ Βλ. W. Sellars, *Science and Metaphysics, Variations on Kantian Themes*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1967.

υπερβατολογική πλευρά και στην πρώτη διάσταση. Η παρουσία αντικειμενικού περιεχομένου στο ανώτερο επίπεδο της εικόνας των δύο επιπέδων δεν είναι κατανοητή ανεξάρτητα από το γεγονός πως ο,τιδήποτε βρίσκεται στο ανώτερο επίπεδο μπορεί να υποστηριχθεί με την επίκληση στοιχείων από το κατώτερο επίπεδο. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε το αντικειμενικό περιεχόμενο που ενέχεται στην ιδέα μιας θεώρησης του κόσμου – μιας θεώρησης του εμπειρικού κόσμου, σύμφωνα με τη φυσική μας διατύπωση –, χωρίς την ιδέα ότι μια θεώρηση του κόσμου υποστηρίζεται από γεγονότα που μας αποκαλύπτονται άμεσα στην εμπειρία. Κάθε επίπεδο εξαρτάται υπερβατολογικά από το άλλο. Χρειαζόμαστε την συνολική εικόνα, που περιλαμβάνει και την γνώση η οποία παραδίδεται άμεσα από την εμπειρία και τη γνώση η οποία θεμελιώνεται έμμεσα στην εμπειρία, έτσι ώστε και τα δύο επίπεδά της να είναι αυτό που είναι με κατανοητό τρόπο. Και η συγκεκριμένη παρατήρηση εφαρμόζεται τόσο στην περίπτωση των ισχυρισμών που απλώς *επιδιώκουν* το χαρακτήρα της γνώσης, όπως ακριβώς και στην γνήσια περίπτωση γνώσης. Ο μη παραδοσιακός εμπειρισμός του Σέλλαρς ρίχνει φως ακριβώς στην ίδια τη δυνατότητα του αντικειμενικού περιεχομένου.⁸¹»

Σύμφωνα με τον Μακντάουελ, το πρόβλημα με την ερμηνεία του Μπράντομ έγκειται κυρίως στο ότι παραγνωρίζει την ανάγκη ικανοποίησης αυτής της υπερβατολογικής συνθήκης ύπαρξης αντικειμενικού περιεχομένου της σκέψης μέσω αναφοράς στην αισθητηριακή εμπειρία. Κατά τον Μπράντομ, δεν απαιτείται η άμεση ορθολογική ανταπόκριση των παρατηρησιακών μας πεποιθήσεων στα γεγονότα του κόσμου, εφόσον το επιστημικό τους κύρος εξασφαλίζεται μόνο με τον έλεγχο της

⁸¹ McDowell, «Υπερβατολογικός εμπειρισμός», *ό.π.*, σ. 85-86. Σε μια πρόσφατη, ανέκδοτη εργασία του ο Μακντάουελ προσπαθεί να ανασυγκροτήσει ένα στοιχειώδες υπερβατολογικό επιχειρήμα –ούτε απλώς «ασθενές», αλλά ούτε και «φιλόδοξο» (βλ. παραπάνω σημ.23) - από το «Empiricism and the Philosophy of Mind», το οποίο αποσκοπεί στο να δείξει πως αναγκαία συνθήκη δυνατότητας για να έχουν οι εμπειρικοί μας ισχυρισμοί την οποιαδήποτε αντικειμενική σημασία είναι να υπάρχει μια ομάδα εμπειριών στην οποία πράγματι μας εμφανίζεται άμεσα ο κόσμος. “Twentieth Century Transcendental Arguments: A Neglected Option?” (Ανακοίνωση στο τέταρτο συμπόσιο Αθήνα-Πίτσμπουργκ για την Ιστορία και τη Φιλοσοφία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας που πραγματοποιήθηκε στους Δελφούς τον Ιούνιο 2003). Για μια κριτική αυτού του επιχειρήματος και συζήτηση της έννοιας του υπερβατολογικού στον Μακντάουελ, βλ. και Stelios Virvidakis, «On McDowell’s Conception of the Transcendental», υπό δημοσίευση στο περιοδικό *Teorema*.

αξιοπιστίας τους μέσα στην κοινωνική πρακτική των γλωσσικών παιχνιδιών⁸². Βέβαια, και για τον Μακντάουελ, η δυνατότητα μιας τέτοιας ανταπόκρισης, την οποία θεωρεί υπερβατολογική προϋπόθεση της αντικειμενικότητας, παρέχεται *εξαρχής* μέσα στον «χώρο των λόγων», και γι' αυτό η εμπειρία δεν μπορεί να έχει το χαρακτήρα κάποιου άμορφου υλικού που προσλαμβάνεται από τις αισθήσεις και γίνεται στη *συνέχεια* αντικείμενο εννοιολογικής επεξεργασίας. Γι' αυτό και περιγράφει το περιεχόμενο της εμπειρίας ως εξ ολοκλήρου και *εξαρχής* εννοιολογικά αρθρωμένο.

Το κακό είναι πως ο Μπράντομ φαίνεται να στέκεται αποκλειστικά στην διαπίστωση του αναγκαίου ρόλου των εννοιών για την ύπαρξη γνώσης, εφόσον "εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές", χωρίς να δίνει την πρέπουσα προσοχή και στον συμπληρωματικό καντιανό όρο δυνατότητας που έχει τεθεί παράλληλα κατά την επιγραμματική διατύπωση των βασικών παραγόντων της γνωστικής διαδικασίας στην *Κριτική του καθαρού λόγου*: "έννοιες χωρίς εποπτείες είναι κενές"⁸³. Αντίθετα, ο Μακντάουελ ενδιαφέρεται για την διασφάλιση και του δεύτερου όρου, τονίζοντας στο *Mind and World*, όπως παρατηρήσαμε και παραπάνω, πως οι εποπτείες που μας παρέχονται στο επίπεδο της αισθητικής δεκτικότητας έχουν εννοιολογική υφή από την πρώτη στιγμή. Η αισθητικότητα συλλειτουργεί απευθείας με τη διάνοια και δεν εμπεριέχει κάποια διακριτά, και ακόμη και θεωρητικά απομονώσιμα στοιχεία, για μεταγενέστερη νοητική μορφοποίηση. Ωστόσο, η εμπειρία, έστω νοούμενη ως άμεση "ενεργοποίηση εννοιολογικών ικανοτήτων στην αισθητηριακή συνείδηση" είναι απαραίτητη για να είναι δυνατή η διάνοιξη του κόσμου στο νου· ο συγκεκριμένος όρος δυνατότητας απουσιάζει από τη θεώρηση του Μπράντομ, για τον οποίο η αναζήτηση αυτής της διάνοιξης περιορίζεται στην απλή δέσμευση σε συναγωγικές πρακτικές δικαιολόγησης μέσα σε γλωσσικά παιχνίδια. Και θα μπορούσαμε νομίζω να διακρίνουμε εδώ την αντίσταση του Μακντάουελ σε οποιαδήποτε υποβάθμιση της σημασίας της εμπειρίας που θα οφειλόταν σε εγγελιανή, ρασιοναλιστική έμπνευση.

⁸² Βλ. Brandom, «Καμιά εμπειρία δεν είναι απαραίτητη», *ό.π.*, και, μεταξύ άλλων, και R.Brandon, *Articulating Reasons: An Introduction to Inferentialism*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 2000.

Όπως και να έχει το πράγμα, εκείνο που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι η βιτγκενσταϊνική, θεραπευτική αντίληψη του φιλοσοφείν που φαίνεται να επικρατεί προοδευτικά στα κείμενα του Μακντάουελ. Έτσι, παρόλο που χρησιμοποιεί πολύ συχνά την έννοια του υπερβατολογικού για να δηλώσει την αναζήτηση *a priori* συνθηκών δυνατότητας, δεν πιστεύει ότι αυτή η αναζήτηση οδηγεί σε κάποια ιδιαίτερη γνώση συνθετικών *a priori* αληθειών. Αισθανόμαστε συχνά την υπερβατολογική «ανησυχία» ή «δυσφορία» που προκαλούν τα φιλοσοφικά ερωτήματα, και η «βαθιά» και μη επιφανειακή φιλοσοφική αντίδραση μπορεί να περιλαμβάνει υπερβατολογικά αλλά και διαλεκτικά επιχειρήματα που θα μας προσφέρουν υπερβατολογική «ανακούφιση», διαλύοντας ουσιαστικά το πρόβλημα και επαναφέροντας μας σε ό,τι τελικά αποδέχεται ο κοινός νους.⁸⁴ Οι φιλοσοφικές «αλήθειες» στις οποίες καταλήγουμε, όπως και η ίδια η κεντρική ιδέα του υπερβατολογικού εμπειρισμού, ίσως δεν είναι τίποτε άλλο από «υπενθυμίσεις» («reminders») κοινότοπων, καθημερινών πεποιθήσεων, όπως, για παράδειγμα, ότι η γνώση του κόσμου πρέπει σε τελευταία ανάλυση να προέρχεται από την εμπειρία μας. Οπότε, ενδεχομένως και οι εκ πρώτης όψεως προβληματικές, οιονεί εγγελιανές, τοποθετήσεις του Μακντάουελ μπορεί να μην έχουν άλλο σκοπό από το να ολοκληρώσουν μια υπερβατολογική φιλοσοφική διαδικασία, η οποία είναι ένας ακόμη τρόπος για να «βγούμε από τη μυγοπαγίδα» των μεταφυσικών θεωριών και να βρούμε την πνευματική ηρεμία μας⁸⁵.

Είναι πλέον αρκετά εύκολο να κατανοήσουμε το γιατί, παρά τις πρώτες ενδείξεις των παλαιότερων άρθρων του που εξετάσαμε παραπάνω, ο Μακντάουελ τελικά δεν προσυπογράφει τις ερμηνευτικές και φιλοσοφικές θέσεις των Ουίλλιαμς και Ληρ⁸⁶. Ακόμη και όταν, στις πρόσφατες εργασίες του, που δίνουν έμφαση στην υπερβατολογική

⁸³ Βλ Καντ, *Κριτική του καθαρού λόγου*, “Εννοήματα χωρίς περιεχόμενο είναι κενά, εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές”(A51 /B75).

⁸⁴ Βλ. μεταξύ άλλων τις εργασίες του που αναφέρονται στον Σέλλαρς αλλά και John McDowell, “Replies to Commentators” (Brandom, Collins, Peacocke, Rorty, Wright), *Philosophy and Phenomenological Research* τόμ. 57, 1997, σ. 403-431.

⁸⁵ Βλ. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, ό.π., § 309. Για μια τέτοια προσέγγιση του *Mind and World*, βλ Jonathan Weinberg, “John McDowell, *Mind and World*,” *Nous*, τόμ. 32:2, 1998, σ. 247-264, και της φιλοσοφίας του Μακντάουελ στο σύνολό της,, Maximilian de Gaynesford, John McDowell, Polity Press, Οξφόρδη, 2004.

ανάγνωση του έργου του Σέλλαρς, διορθώνει την αρχική υιοθέτηση (στο *Mind and World*) της «ισχυρής» ερμηνείας του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, σαν μιάς θεωρίας «δύο κόσμων» ή οντολογικών διαστάσεων, στην οποία πιθανόν να είχε παρασυρθεί από τον Στρώσον⁸⁷, αποφεύγει να κάνει λόγο για υπερβατολογικό ιδεαλισμό οποιασδήποτε μορφής. Και τούτο συμβαίνει εφόσον ως γνήσιος μαθητής του Βιτγκενστάϊν θέλει να απορρίψει κάθε μεταφυσική θέση ή θεωρία. Φαίνεται να πιστεύει ότι πρέπει να αντισταθούμε στον πειρασμό να προσπαθήσουμε να περιγράψουμε τις σχέσεις νου και κόσμου «από τα έξω», ή σύμφωνα με τη διατύπωσή του, «από τα πλάγια» («from sideways on»), και να νομίσουμε ότι κάποιες αλήθειες για τις σχέσεις αυτές θα μπορούσαν να δειχθούν κατά παράδοξο, άρρητο τρόπο⁸⁸. Το ζήτημα είναι κατά πόσον μπορεί εύλογα να υποστηριχθεί πως η βιτγκενσταϊνική του θεραπευτική αντιμετώπιση κάθε υπερβατολογικής ανησυχίας και αναζήτησης, αποτελεί ένα αναγνωρίσιμο και νόμιμο απόγονο του αφετηριακού καντιανού εγχειρήματος.

6. Συμπεράσματα - προοπτικές

Εχοντας ολοκληρώσει την περιγραφή μιας σειράς θέσεων και προσεγγίσεων που φανερώνουν τη λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή επίδραση της σκέψης του Καντ, μπορούμε να συνοψίσουμε τις κυριότερες παρατηρήσεις μας και να αποπειραθούμε τη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων :

α) Παρά την αρχική αρνητική στάση που μπορεί σε μεγάλο βαθμό να αποδοθεί στις αντιιδεαλιστικές διαθέσεις της πρώτης γενιάς αναλυτικών φιλοσόφων, οι οποίοι έσπευδαν να απορρίψουν τον Καντ μαζί με όλους τους μεταγενέστερους εκπροσώπους του γερμανικού ιδεαλισμού, η εικόνα αρχίζει να αλλάζει σημαντικά από το τέλος της δεκαετίας του '50.

⁸⁶ McDowell, *Mind and World*, ό.π. σ. 158-159.

⁸⁷ McDowell, « Having the World in View: Sellars, Kant and Intentionality », σ.446, 469.

⁸⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι έχει δημόσια εκφράσει τη συμφωνία του με τη «νέα ερμηνεία» του *Tractatus*. (Βλ. παραπάνω, σημ. 66).

β) Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια αξιοποίησης καντιανών αντιλήψεων παρουσιάζεται μέσα από την οικειοποίηση της υπερβατολογικής μεθοδολογίας στο πλαίσιο της περιγραφικής μεταφυσικής του Στρώσον. Ωστόσο, δεν αργούν να επισημανθούν οι περιορισμοί της υπερβατολογικής επιχειρηματολογίας χωρίς ιδεαλιστικές ή επαληθευσιοκρατικές προκείμενες.

γ) Συνειδητοποιείται προοδευτικά ότι μια ορισμένη εκδοχή της καντιανής κοπερνίκειας στροφής μπορεί να ανιχνευθεί και στην πρώτη περίοδο της αναλυτικής φιλοσοφίας, μέσα από μια ορισμένη ανάγνωση της σκέψης του Βιτγκενστάϊν, η οποία μάλιστα καθιστά δυνατή και μια ενδιαφέρουσα επανερμηνεία των κεντρικών θέσεων του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Η ενασχόληση με τη φιλοσοφία του Καντ που δίνει έμφαση σε μια καθαρά «γνωσιολογική» διάσταση της προβληματικής της πρώτης *Κριτικής* δίνει σιγά-σιγά τη θέση της σε μια ευρύτερη προσέγγιση που δεν απορρίπτει εξ αρχής τη μεταφυσική της πλευρά.

δ) Προτείνονται γενικές φιλοσοφικές τοποθετήσεις, όπως ο «εσωτερικός ρεαλισμός» «με ανθρώπινο πρόσωπο», του Πάτναμ, οι οποίες διαμορφώνονται μέσα από την αφομοίωση βιτγκενσταϊνικών, αλλά και πραγματιστικών αντιλήψεων και μπορούν τελικά να θεωρηθούν σε πολλά σημεία ανάλογες με τις καντιανές. Το κοινό τους γνώρισμα είναι η εγκατάλειψη της χιμαιρικής διερεύνησης της «απόλυτης αντίληψης της πραγματικότητας», της αναζήτησης της «θέας από το πουθενά», «υπό το πρίσμα της αιωνιότητας», της θεώρησης «από τη σκοπιά του ματιού του Θεού», ή της «κοσμικής εξορίας» της παραδοσιακής μεταφυσικής.

ε) Τα προβλήματα της καντιανής σκέψης που τελικά δεν επιλύονται και μετά το νέο βιτγκενσταϊνικό της μετασχηματισμό, μπορεί να υποδεικνύουν την ανάγκη μιας ριζικότερης αντιμετώπισης του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, που υπαγορεύει φιλοσοφικές επιλογές ανάλογες με εκείνες των πρώτων ιδεαλιστών επιγόνων του Καντ, από τον Φίχτε μέχρι τον Χέγκελ, ακόμη και αν αυτό συνεπάγεται και την τροποποίηση της ίδιας της αναλυτικής φιλοσοφίας σε μια «μετααναλυτική» κατεύθυνση. Ίσως όμως δικαιολογούν και την υιοθέτηση ενός θεραπευτικού και ησυχαστικού προσανατολισμού, περισσότερο πιστού στο πνεύμα του Βιτγκενστάϊν, όπως αυτός στον οποίο φαίνεται να καταλήγει ο Μακντάουελ. Ωστόσο, η υπερβατολογική διάσταση μπορεί να παραμένει με νέα μορφή,

ως ουσιώδης συνιστώσα της σοβαρής πραγμάτευσης οποιουδήποτε φιλοσοφικού ερωτήματος, εξυπηρετώντας τελικά και αυτόν τον ησυχαστικό προσανατολισμό.

Σε κάθε περίπτωση, και παρά τις δυσκολίες και τις ποικίλες αρνητικές αντιδράσεις, διαπιστώσαμε πως η πρόσληψη καντιανών στοιχείων σφραγίζει τις εξελίξεις της σύγχρονης αναλυτικής φιλοσοφίας. Βέβαια, η εικόνα την οποία προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε δεν είναι πλήρης, επειδή δεν είχαμε τη δυνατότητα να ασχοληθούμε λεπτομερέστερα και με την παρουσία του Καντ στο χώρο της αγγλόφωνης πρακτικής φιλοσοφίας και να εξετάσουμε ειδικότερα τη μεγάλη σημασία της αξιοποίησης της καντιανής δεοντοκρατίας στο έργο του Τζων Ρωλς και όχι μόνο⁸⁹. Θα μπορούσαμε όμως να σημειώσουμε πως η χρήση υπερβατολογικών επιχειρημάτων είναι πλέον αρκετά διαδεδομένη σε διάφορους τομείς και πως αυτό οφείλεται στη λειτουργικότητα της καντιανής μεθοδολογίας –ακόμη και με τους περιορισμούς που επισημίναμε, εφόσον αυτή η μεθοδολογία αποσυνδεθεί από τις μεταφυσικές παραδοχές που τη συνοδεύουν. Και σπουδαιότερη ίσως μπορεί να θεωρηθεί η εφαρμογή του όλου πνεύματος της κριτικής φιλοσοφίας στη σύγχρονη προβληματική. Η εφαρμογή αυτή εκφράζει την ευρύτερη υπερβατολογική προοπτική, με τις αναπόφευκτα ανθρωποκεντρικές και σε κάποιο βαθμό αντιρεαλιστικές της υποδηλώσεις, ως συστατική του όλου φιλοσοφικού εγχειρήματος κατανόησης και ελέγχου της εμβέλειας των γνωστικών μας επιδιώξεων.

Οδηγούμαστε έτσι στο πιο ενδιαφέρον ίσως συμπέρασμα που μπορούμε να συναγάγουμε από την απόπειρα αυτοπειθάρχησης του λόγου μέσα από την χάραξη των ιδιών του των ορίων. Αυτή η αυτοπειθάρχηση βασίζεται στον αναστοχασμό και, όπως συμβαίνει με κάθε αυτοαναφορική κίνηση του νου, μας φανερώνει τον παράδοξο, αντινομικό χαρακτήρα της προσπάθειας περιγραφής της σχέσης μας με τον κόσμο που επιχειρούμε να γνωρίσουμε «από τα μέσα». Διχασμένοι ανάμεσα στην αποδοχή της

⁸⁹ Η πραγμάτευση αυτού του ζητήματος θα έπρεπε να αποτελέσει το θέμα μιας ξεχωριστής εργασίας. Όμως αρκεί η ανάγνωση κειμένων του Ρωλς όπως το *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ελλ.μτφρ. Φ.Βασιλόγιαννης, Β.Βουτσάκης, *et.al.*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2001, και το «Kantian Constructivism in Moral Theory» in J.Rawls, *Collected Papers*, (επιμ. Samuel Freeman), Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασσ., 1999, σ.303 –358 για να σχηματίσει κανείς μια σαφή εντύπωση της ζωντανής παρουσίας της καντιανής σκέψης και της ιδιαιτερότητας της πρόσληψής της και σε αυτό το τόσο σημαντικό πεδίο φιλοσοφικής δραστηριότητας.

περατότητας των νοητικών μας δυνάμεων και την ακατανίκητη τάση μας για υπέρβασή τους, δοκιμάζουμε να ισορροπήσουμε. Τα όρια της σκέψης μας μάς αποκαλύπτονται, αλλά κάθε φορά που επιχειρούμε να τα θεματοποιήσουμε ως αντικείμενο φιλοσοφικής συζήτησης που τα προσεγγίζει και «από τα έξω», είναι αναπόφευκτο να «σπάσουμε τα μούτρα μας» στους «τοίχους» της γλώσσας και να ομολογήσουμε την ανοησία των υποτιθέμενων θεωρητικών ισχυρισμών μας. Στην απόπειρα να εκφράσουμε αυτό το γεγονός συνοψίζεται η προβληματική σύνθεση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Και στη συνειδητοποίησή του μας καλεί να σταθούμε η κριτική φιλοσοφία, όπως τη διδαχτήκαμε από τον Καντ και όπως την είδαμε να εμβαθύνεται από τον Βιτγκενστάϊν, στο βαθμό που δεν θέλουμε να οδηγηθούμε σε κάποια σκεπτικιστική ευθανασία του λόγου, σε φυσιοκρατικούς αναγωγισμούς, ή πάλι στον εμπειρικό ιδεαλισμό και σχετικισμό. Η σταθερή χάραξη ενός «τρίτου δρόμου», ανάμεσα στις επιστημονιστικές και φυσιοκρατικές απλουστεύσεις και στη δογματική πνευματοκρατική μεταφυσική, και η προσπάθεια κριτικής θεώρησης των διαστάσεων του ανθρώπινου ορθού λόγου, με σκοπό την καλύτερη στήριξή του, σε μια «μεταμοντέρνα» εποχή σκεπτικιστικών και σχετικιστικών αμφισβητήσεων, αποτελούν ίσως την καλύτερη ένδειξη δημιουργικής αφομοίωσης της καντιανής κληρονομιάς από τους αναλυτικούς φιλοσόφους⁹⁰.

Στέλιος Βιρβιδάκης

⁹⁰ Σχετικά με τις βασικές προγραμματικές αρχές της καντιανής «υπεράσπισης» του λόγου, βλ. και Onora O'Neill, «Vindicating Reason», στο Paul Guyer (επιμ.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1992, σ. 280-308.